

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВО-
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНИ

СААС

АНТИКВАР
Журнал про антикваріат,
искусство и коллекционирование

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВЛАСНИКІВ ЗБРОЇ

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ ТРЕТЬОЇ МІЖНАРОДНОЇ ЗБРОЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

WWW.ZBROEZNAV.COM

Київ, 12–14 червня, 2018 року

Поліграфічне забезпечення конференції: Видавець Олег Філюк

Національний заповідник «Софія Київська»;
Національний військово-історичний музей України;
Інститут історії України НАН України;
The Fund for Research of Ancient Civilization;
ГО «Центр дослідження історичної зброї»

National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»;
National Military History Museum of Ukraine;
Institute of History of Ukraine NASU;
Center of Arms and armor Studies

ТРЕТЯ МІЖНАРОДНА ЗБРОЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ: ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

ABSTRACTS OF THE THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE HISTORY OF ARMS AND ARMOR

WWW.ZBROEZNAV.COM

12–14 червня, 2018 р., Київ, Україна

June 12-14, 2018, Kyiv, Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS

Виктор Мельник. Значение составного лука и гуннской конницы для трансформации военно-политической стратегии Римской империи. Viktor M. Melnyk. The Importance of the Composite Bow and the Huns Cavalry for the Transformation of the Military Political Strategy of the Roman Empire.	9
Андрей Голубев. К вопросу о возможностях использования некоторых категорий раннесредневекового вооружения в качестве этнокультурного маркера. Andriy Holubiev. To the Question of the Possibilities of Using Some Categories of the Early Medieval Armament as Ethnocultural Marker	13
Володимир Прокопенко. Короткий огляд функціональних накладок для підвісу сагайдаку з плоским колчаном. Volodymyr Prokopenko. Short Review of Functional Plaques for Fastening of the Sahajdak with a Flat Quiver	18
Катерина Валентинова. Клинокова зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України. Katerina Valentynova. The Bladed Weapon of the Codex Manesse: the Similarities in Archaeological Materials from Ukraine	20
Святослав Сичевський, Володимир Прокопенко. Нові знахідки нагелів від кордів з території України. Svyatoslav Sychevskii, Volodymyr Prokopenko. New Findings of Kord (late medieval cold weapons) Dowels in Ukraine	21
Дмитро Коляденко. Щити типу «крилатий тарч» – питання еволюції і поширення. Dmytro Koliadenko. «The Winged targe» Shields – Evolution and Expansion	23
Олег Шиндлер. До питання про розповсюдження шишаків у Центральній та Східній Європі в XV-XVI століттях. Oleg Schindler. To the Question on the Distribution of Shishaks in Central and Eastern Europe in the Fifteenth and Sixteenth Centuries	27
Валентина Нестеренко. Шолом і кольчуга в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею. Valentyna Nesterenko. Helmet and Mail in Exposition of Cherkassy Local Lore Museum	32
Володимир Шевченко. Шашки майстра Османа Омарова із колекції Національного музею історії України.	

Volodymyr Shevchenko. Osman Omarov's Shashka's in the Collection of the National Museum of History of Ukraine.....	36
Олена Попельницька. Японські мечі XVIII–XIX ст. у зібранні Національного музею історії України.	
Olena Popelnytska. Japanese Swords of the XVIII–XIX Centuries from the Collection of the National Museum of the History of Ukraine.....	39
Тарас Рак. Японська короткоклінкова і деревкова холодна зброя у збірці Львівського історичного музею.	
Taras Rak. Japanese Cold Weapons in the Collection of Lviv Historical Museum.....	44
Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко, Роман Прохватило. Кремінні мисливські рушниці XVIII століття зі зброярської збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.	
Tamara Kondratenko, Nataliya Kondratenko, Roman Prokhvatilo. Flintlock Hunting Rifles of the 18th Century in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection	46
Петро Слободян, Тарас Рак, Мар'яна Верхотурова. Гармати «апостолки» 1740 року з колекції Львівського історичного музею.	
Petro Slobodyan, Taras Rak, Mariana Verhoturova. «Apostolovki» Cannons Since 1740 in the Collection of the Lviv Historical Museum.....	50
Михайло Філоненко. Колекція ручної короткоствольної вогнепальної зброї у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.	
Mykhailo Filonenko. Collection of Hand-held Short-barreled Firearm in the Fund Collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War	54
Гремі Макартур. Новий електролітичний метод для очистки срібла на складних багатокомпонентних зразках Східної зброї та обладунків.	
Graeme Mearthur. A New Electrolytic Method for the Cleaning of Silver on Complex Composite Items of Eastern Arms and Armour.....	56
Ірина Марголіна. Святе воїнство у живописі Кирилівської церкви Києва.	
Iryna Marholina. Holy warriors in the painting of the Cyril Church of Kyiv	58
Надія Нікітенко. Світські фрески Софії Київської: історичний контекст і «сюжети зі зброєю».	
Nadiya Nikitenko. Mundane Frescos of St. Sophia of Kyiv: Historical Context and «Plots are With Weapon»	59
Вячеслав Корнієнко, Дорат Капоріков. Зображення зброї на фресках Софійського собору в Києві.	
Viacheslav Kornienko, Dorat Kaporikov. Image of Weapons on the Frescos of St. Sophia Cathedral in Kyiv	61

Олександр Алфьоров. Спис – інсигнія руських князів (за даними сфрагістики).	
Oleksander Alfjorov. Spear as the Insignia of Russian Princes (According to Sfragistic Sources).....	62
Мікалай Плавінскі. У пошуку нових відповідей на старі питання: давньоруська графіка, як джерело з історії озброєння.	
Mikalai Plavinski. In Search of New Answers to the Old Questions: Old Russian Graphics as a Source of History of Arms.....	64
Мікалай Плавінскі, Уладзімір Плавінскі. Протистояння «Сходу» і «Заходу»: воєнно-технічні контакти Русі й Ордену у Білоруському Подвинні протягом XIII–XIV ст. (за даними археології).	
Mikalai Plavinski, Uladzimir Plavinski. Confrontation Between the «East» and the «West»: the Military-Technical Contacts of Rus and the Order in the Belarusian Dzvina Region During the 13th–14th Centuries (According to Archaeological Data).....	65
Паулюс Бугіс. Фортеця в облозі: деякі зауваження щодо платівок бригадин знайдених на території Вільнюського замку.	
Paulius Bugys. Castle Under Siege: Some Remarks on Brigandine Plates from the Vilnius Castles Territory.....	67
Людмила Палій. Меч групи «INGELRI»: інтерпретація надписей на клинці і поправки в датировку.	
Ludmyla Palyi. The «INGELRI» Sword from the Lviv Historical Museum: Interpretation of the Blade Inscriptions and Dating Corrections...67	
Артем Панакін. Озброєння дружини перших П'ястів (X ст.).	
Artem Parakin. Arms of the First Piasts Druzhina, 10th Century.....	69
Володимир Гуцул. «Бої за бар'єрами» серед західноєвропейського рицарства в XV ст.: концепції, практики, зброя.	
Volodymyr Hutsul. «Combat in the Barriers» Among Western Chivalry in the 15th c. Concepts, Practices, Weapons.....	70
Святослав Терський. Булави княжих дружин галицько-волинських земель.	
Svyatoslav Tersky. Medieval Maces of the Prince's Squads of Volyn and Galician Principalities	71
Сергій Пивоваров, Віталій Калініченко, Микола Ільків. Кістень з поселення VIII–X ст. в Рідківцях.	
Serhij Pyvovarov, Vitalij Kalinichenko, Mykola Il'kiv. The Flail found in the Settlement of VIII–X Centuries in Ridkivtsi (Chernivtsi Region, Ukraine)	73

АВТОРИ ТЕЗ

**Алфьоров Олександр Анатолі-
йович** (Київ, Україна), науковий
співробітник Інституту історії
України НАН України, кандидат
історичних наук.

Бугіс Паулюс (Вільнюс, Литва),
науковий співробітник Національ-
ного музею Литви – Палацу Ве-
ликих князів Литовських, доктор
філософії.

**Валентирова Катерина Мико-
лаївна** (Київ, Україна), аспірант
Київського національного універ-
ситету імені Тараса Шевченка,
співробітник навчальної лабора-
торії «Центр підводної археології,
археологічних та етнологічних
досліджень» кафедри археології та
музезнавства КНУ, магістр.

Верхотурова Мар'яна Андріївна
(Львів, Україна), викладач Наці-
ональної академії сухопутних
військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного, кандидат історич-
них наук.

Голубєв Андрій Михайлович
(Харків, Україна), молодший
науковий співробітник Інституту
археології Національної академії
наук України, ДП «Науково-до-
слідний центр «Охоронна архео-
логічна служба України».

Гуцул Володимир Миколайович
(Ужгород, Україна), незалежний
дослідник, кандидат історичних
наук.

Ільків Микола Володимирович
(Чернівці, Україна), асистент ка-
федри історії стародавнього світу,

AUTHORS OF ABSTRACTS

Alfyorov, Oleksander, Ph.D., In-
stitute of History of Ukraine of the
National Academy of Sciences of
Ukraine (*Kyiv, Ukraine*).

Bugys, Paulius, Ph.D., National
Museum – Palace of the Grand Dukes
of Lithuania (*Vilnius, Lithuania*).

Filonenko, Mykhailo, M.Sc., The
National Museum of History of
Ukraine in the Second World War
(*Kyiv, Ukraine*).

Holubiev, Andriy, Subsidiary Re-
search Center «Security Archaeo-
logical Service of Ukraine» of the
Institute of Archeology of the Nation-
al Academy of Sciences of Ukraine
(*Kharkiv, Ukraine*).

Hutsul, Volodymyr, Ph.D., indepen-
dent scholar (*Uzhhorod, Ukraine*).

Ilkiv, Mykola, Ph.D., Yuriy Fed-
kovych Chernivtsi National Universi-
ty, (*Chernivtsi, Ukraine*).

Kalinichenko, Vitaly, Ph.D., Yuriy
Fedkovych Chernivtsi National Uni-
versity, (*Chernivtsi, Ukraine*).

Kaporikov, Dorat, an artist-
restorer, the scientific and
restoration workshop of the National
Conservation Area “St. Sophia in
Kyiv” (*Kyiv, Ukraine*).

Koliadenko, Dmytro, Sc.D., Vinnitsa
National Agrarian University (*Vinnit-
sa, Ukraine*).

Kondratenko, Nataliya, Vasyl
Krychevsky Poltava Local Historical
Museum (*Poltava, Ukraine*).

Kondratenko, Tamara, Vasyl Kry-
chevsky Poltava Local Historical
Museum (*Poltava, Ukraine*).

середніх віків та музеєзнавства факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат історичних наук.

Калініченко Віталій Андрійович (Чернівці, Україна), асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат історичних наук.

Капоріков Дорат (Київ, Україна), художник-реставратор I категорії науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська».

Коляденко Дмитро Леонідович (Вінниця, Україна), викладач кафедри економіки та аналізу Вінницького національного аграрного університету, кандидат економічних наук.

Кондратенко Наталія Григорівна (Полтава, Україна), завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Кондратенко Тамара Костянтинівна (Полтава, Україна), головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Корнієнко Вячеслав Васильович (Київ, Україна), старший науковий співробітник, заступник гене-

Kornienko, Viacheslav, Doctor of Historical Sciences, The National Conservation Area «St. Sophia in Kyiv» (Kyiv, Ukraine).

Marholina, Iryna, Ph.D., «Institute “St. Sophia”» of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (Kyiv, Ukraine).

Mcarthur, Graeme, M.Sc., The Wallace Collection, Metals Conservator (London, GB).

Melnyk, Viktor M. Department of Philosophy and Social Sciences of the National Pirogov Memorial Medical University; Editor-in-Chief of the Scientific Journal «The Annals of Legal History» (Vinnitsa, Ukraine)

Nesterenko, Valentyna, Cherkassy Local Lore Museum (Cherkassy, Ukraine).

Nikitenko, Nadiya, Doctor of Historical Sciences, Professor, «Institute “St. Sophia”» of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (Kyiv, Ukraine).

Palyi, Ludmyla, Lviv Historical Museum (Lviv, Ukraine).

Papakin, Artem, Ph.D., Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine).

Pivovarov, Serhiy, Doctor of Historical Sciences, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve (Kyiv, Ukraine).

Plavinski, Mikalai, Ph.D., International Sakharov Environmental Institute of Belarusian State University (Minsk, Belarus).

рального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська», доктор історичних наук.

Макартур Гремі (Лондон, Великобританія), консерватор металу з музею Колекції Уолеса, магістр наук.

Марголіна Ірина Євгенівна (Київ, Україна), завідувач сектором науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська». Кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України.

Мельник Віктор Мирославович (Вінниця, Україна), викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, юрист, головний редактор наукового журналу «Аннали юридичної історії».

Нестеренко Валентина Іванівна (Черкаси, Україна), завідувач відділу науково-методичної та пам'яткоохоронної роботи Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Нікітенко Надія Миколаївна (Київ, Україна), завідувач науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія», Національний заповідник «Софія Київська», доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України.

Plavinski, Uladzimir, M.Sc., Belarusian State University (Minsk, Belarus).

Popelnytska, Olena, Ph.D., National Museum of History of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Prokhvatilo, Roman, Vasyl Krychevsky Poltava Local Historical Museum (Poltava, Ukraine).

Prokopenko, Volodymyr, Sc.D., Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Rak, Taras, M.Sc., Lviv Historical Museum (Lviv, Ukraine).

Schindler, Oleg, M.A., European, Russian and Eurasian Studies, Carleton University (Ottawa), Independent researcher (Toronto, Canada).

Shevchenko, Volodymyr, Postgraduate, Taras Shevchenko Kyiv National University; Research Assistant, National Museum of History of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Slobodyan, Petro, M.Sc., Lviv Historical Museum (Lviv, Ukraine).

Sychevskii, Svyatoslav, M.Sc., independent scholar. (Kyiv, Ukraine).

Tersky, Svyatoslav, Doctor of Historical Sciences, Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

Valentyrova, Katerina, M.Sc., Center of underwater archeology, archaeological and ethnological research of Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine).

Verhoturova, Mariana, Ph.D., Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine).

Палій Людмила Іванівна (Львів, Україна), молодший науковий співробітник Львівського історичного музею.

Папакін Артем Георгійович (Київ, Україна), асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук.

Пивоваров Сергій Володимирович (Київ, Україна), заступник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з наукової роботи, доктор історичних наук.

Плавінські Мікалай Аляксандравіч (Мінськ, Білорусь), доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук і сталого розвитку Міжнародного державного екологічного інституту імені А.Д. Сахарова, Білоруського державного університету, кандидат історичних наук.

Плавінські Уладзімір Аляксандравіч (Мінськ, Білорусь), викладач кафедри археології і спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Білоруського державного університету, магістр історії.

Попельницька Олена Олексіївна (Київ, Україна), провідний науковий співробітник Національного музею історії України, кандидат історичних наук.

Прокopenко Володимир Михайлович (Київ, Україна), науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії Національної академії наук України, кандидат хімічних наук.

Прохватіло Роман Вікторович (Полтава, Україна), завідувач сектору науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Рак Тарас Олегович (Львів, Україна), старший науковий співробітник Львівського історичного музею, спеціаліст.

Сичевський Святослав Васильович (Київ, Україна), незалежний дослідник озброєння та матеріальної культури України XIV–XVII ст., магістр історії.

Слободян Петро Васильович (Львів, Україна), старший науковий співробітник Львівського історичного музею, магістр історії.

Терський Святослав Володимирович (Львів, Україна), професор кафедри історії України та етнокommунікації Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», доктор історичних наук.

Філоненко Михайло Павлович (Київ, Україна), завідувач відділу науково-фондової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

Шевченко Володимир Володимирович (Київ, Україна), молодший науковий співробітник Національного музею історії України, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шиндлер Олег Володимирович (Торонто, Канада), незалежний дослідник, магістр мистецтв.

Виктор Мельник

Viktor M. Melnyk

**ЗНАЧЕНИЕ СОСТАВНОГО ЛУКА И ГУННСКОЙ КОННИЦЫ
ДЛЯ ТРАНСФОРМАЦИИ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
СТРАТЕГИИ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ**

**The Importance of the Composite Bow and the Huns Cavalry for the
Transformation of the Military Political Strategy of the Roman Empire**

The article is devoted to the study of the Huns influence on the military-political strategy of the Roman Empire. In the center of attention is a composite bow (with a reverse bend). The use of this type of weapon increased the range of aimed archery to 75 m. The author also shows the advantage of cavalry in conditions of late antiquity fighting. Under the influence of the Huns political domination in Eastern Europe (375-454) and the invasion (451-452), the Romans changed their attitude towards equestrian archers. There was a social transformation of the archer's image, which found a practical outlet in the structure of the Byzantine army of the period of Justinian I (527-565).

Доклад посвящен исследованию влияния вооружения гуннов на военно-политическую стратегию Римской империи. В центре внимания – составной лук с обратным изгибом. Использование гуннами данного вида оружия увеличило расстояние прицельной стрельбы из лука до 75 метров. Автор также показывает преимущество конницы в условиях боевых действий поздней античности. Под влиянием гуннского политического доминирования в Восточной Европе (375-454) и нашествия (451-452) римляне изменили своё отношение к конным лучникам. Произошла социальная трансформация образа лучника, нашедшая практический выход в устройстве византийской армии периода Юстиниана Великого (527-565).

Полноценное исследование процесса смены эпох, в частности перехода от античности к раннему средневековью, невозможно без тщательного изучения трансформаций военного ремесла. Такое изучение должно учитывать как бытовой (повседневный, ремесленный), так и общекультурный (психологический) характер искусства боевых действий. Ведь война и все, что с ней связано, порождает и направляет те или иные ментальные рефлексии.

Успешная либо проигрышная война осуществляется за счет применения определенного типа вооружения. Если это вооружение традиционно для конкретной эпохи, война будет вестись обычными методами, поскольку

ку тактический, оперативный и стратегический уровни боевых действий могут быть детально спланированы и спрогнозированы. Если же в процессе боевых действий противник использует оружейные инновации, неведомые для окружающих и обладающие высшей степенью смертоносности, то, конечно же, тактический, оперативный и стратегический уровни ведения войны будут изменены, поскольку армейскому командованию понадобится время для их изучения. Рассмотрим тематический пример. В начале III века вся граница Римской империи была сплошной линией укреплений – *limes*. Эта система позволяла в течение нескольких веков сдерживать варваров-германцев от нападения вглубь имперской территории. Будучи неурбанизированными обществами и не обладая искусством осады крупных фортификаций, соседи римлян предпочитали довольствоваться мирным торгово-экономическим обменом. Весь *limes* представлял собой зону непрекращающихся торгово-экономических и, следовательно, межэтнических и мировоззренческих контактов. Римская смута открыла во второй половине III в. путь варварам-германцам для присвоения «бесхозных» имперских богатств: на 259-290-е гг. пришелся пик грабительских набегов. Конечно же, в условиях отсутствия достаточного количества пограничных контингентов (все силы были брошены на бесконечные гражданские войны), варварам удалось разрушить большое количество укреплений. Варвары впервые могли беспрепятственно вторгаться на огромные расстояния (вплоть до Италии и Испании). Реформаторская деятельность императора Диоклетиана (284-305) остановила германцев, но не смогла вернуть западноримские регионы к состоянию экономического благоденствия. Количество собираемых налогов уменьшилось, что привело к постепенному уменьшению расходов на армию. Римская концепция профессиональной армии требовала внушительных затрат на подготовку солдат. Диоклетиан и Константин Великий (306-337) решили использовать демографический потенциал варваров-соседей, что могло быть вызвано также оптимизацией военных расходов и повсеместной усталостью римских подданных от боевых действий. (Психологи бы назвали это социальной апатией, которая наступает после большого эмоционального взрыва; в этих условиях была подготовлена хорошая почва для распространения христианства – религии мира, всеобщей любви и всепрощения). Так была осуществлена варваризация римской армии. Диоклетиан добился увеличения количества римских воинов за счет привлечения большого количества варваров, а Константин окончательно воплотил в жизнь систему полевых армий (*comitatenses*) – ею было решено заменить систему *limes*. Галльской, итальянской и вос-

точной полевым армиям удавалось поддерживать некоторую видимость порядка на границах, поскольку римским военачальникам были известны оперативно-тактические приемы варваров-германцев и полное отсутствие стратегического мышления среди их вождей. Применяя большие армейские соединения, Рим всегда одерживал победу. Известный специалист Э. Н. Люттвак называет такую стратегию римлян «количественной». Этими методами римляне вели войны с персами на востоке. Одновременно применялись большие воинские соединения, преимущественно пехота, задачей которых было окружение противника и полное его уничтожение в ближнем бою. Противника необходимо было одолеть количеством, хотя и качественно подготовленным. Достаточно изучить кампании Юлиана Отступника (361-363) против германцев (350-е гг.) и против персов (362-363 гг.), чтобы провести необходимые параллели. (Описание военного быта и мышления эпохи можно прочесть в замечательном романе Д. С. Мережковского «Смерть богов», 1895). Приход гуннов, в этом отношении, полностью перевернул сознание римлян.

Гунны появились на римских границах в 376 г. Их методы ведения войны были настолько шокирующими для современных народов, что гуннам не только удалось подчинить большинство воинственных племен Восточной Европы, но и вытеснить огромные массы «несогласных» за рамки своего нового политического объединения. Так на территории Римской империи появились вестготы (376), а в 406 г., под давлением гуннов, через Рейн переправились вандалы, свевы, аланы. Современник появления гуннов Аммиан Марцеллин писал: «Они заслуживают того, чтобы признать их отменными воителями, потому что издали ведут бой стрелами, снабжёнными искусно сработанными наконечниками из кости». Большинство источников того периода сходятся во мнении, что отличительной чертой «ужасающих» гуннов были грады стрел, выпускаемые бесчисленной конницей. При каждой боевой встрече, интенсивность которых только нарастала после 376 г., гунны наносили непоправимый урон римским полевым армиям, используя удаленные орды лучников. Гуннам необязательно было вступать в прямой контакт с римлянами. Они легко уничтожали живую силу противника, находясь на расстоянии 90 м (подсчеты Э. Люттвака, 2010-2016).

В центре новой военной стратегии находился составной лук с обратным изгибом, который в античной литературе называли «скифским». Это оружие впервые появилось на европейской территории благодаря гуннам (хотя веками активно использовалось в противостоянии Китая и Великой

Степи). Составной лук (это показывают поздние образцы) может быть сложен из нескольких элементов (до пяти): деревянная сердцевина, деталь из кератинового элемента бычьего рога (обращена к стреляющему), несколько слоев жил «на спинке лука», «прямые наставки, крепящиеся к оконечности каждой из изогнутых частей», рукоятка. Различные детали лука склеивались клеем из коллагена. Таким образом, составной лук гуннов значительно отличался по своей структуре и характеру применения от обычного римского или варварского цельного лука. Для его изготовления требовалось специальное мастерство, что привело ученых к выводу о существовании соответствующей профессии у гуннов. Метод склеивания деталей составного лука позволял не только увеличить расстояние прицельной стрельбы (до 75 м), но и делал эту стрельбу более опасной (стрела гарантированно пробивала все виды римских доспехов – бляшки, кольчугу, панцирь из пластин). Единственный его недостаток – максимальное впитывание влаги, что делало гуннские луки непригодными в дождевую погоду (и в условиях северного климата).

Благодаря гуннскому составному луку произошло важное изменение в способе ведении войны. Пользуясь выносливыми монгольскими лошадьми, гунны достигали средней скорости своего военного обоза в 80 км/сутки, в то время как обоз римской армии двигался с идеальной скоростью в 24 км/сутки (используя преимущественно волов и повозки). Таким образом, гуннская конница действовала быстро и внезапно. Передвигаясь втрое быстрее, чем римская полевая армия, гуннские соединения могли вплотную приближаться к противнику и накрывать его градом стрел. Если гуннам удавалось это сделать, да к тому же в сухую солнечную погоду, они становились непобедимы, так как, совершая непрерывные выстрелы из луков, поражали вражескую пехоту и обращали в бегство легкую конницу римлян. В совокупности, тактика гуннов не давала римлянам возможности приблизиться вплотную и вступить в ближний бой. Если же римская конница и настигала гуннов, то быстро гибла от стрел, поскольку «гунны могли вести стрельбу на полном скаку, галопом, вбок или даже с полного разворота».

Метод ведения войны гуннами свидетельствовал, что война на уничтожение большими полевыми соединениями, которую использовали такие полководцы как Юлиан Отступник (361-363), отходит в прошлое. Стало очевидно: гуннам не обязательно вести кровопролитную для себя битву, чтобы нанести максимальный урон врагу. Они могли действовать методом «стремительных набегов лучников», описанном в знаменитом военном трактате «De Velitatione». Новый метод обеспечивался наличием состав-

ного лука, умением им пользоваться (это нелегко – нужно было учиться с детства) и монгольскими лошадьми. Перед позднеримским обществом стояла острая необходимость трансформации военной стратегии. Западная часть империи уже не могла справиться с этим вызовом – вандалы отрезали её от средиземноморской торговли, а союзники-федераты присвоили налоговые поступления. Вторжение Аттилы (434-453) довершило катастрофу. Но существовала также Восточная часть империи с центром в Константинополе. Вначале западный поход гуннов (451-452) обеспечил византийцам передышку в войне, а потом смерть Аттилы (453) позволила использовать всю дипломатическую и разведывательную мощь Восточной империи для политического уничтожения гуннов. Уже в 454 году сыновья Аттилы развалили его политическое объединение. Это позволило византийцам не только выжить, но и воспользоваться плодами победы. Многие гунны были приглашены на византийскую службу, что, в конечном итоге, привело к заимствованию восточными римлянами гуннского составного лука и метода ведения войны с использованием «стремительных набегов». Процесс заимствования занял определенное время, но во времена Юстиниана Великого (527-565) мы уже ясно видим, что византийская армия освоила как составной лук, так и кавалерийские набеги. Война больше не велась «на полное уничтожение», а экономия живой силы приветствовалась. Новая «теория войны» активно применялась на практике в ходе первой итальянской кампании (535-540) Велизария.

Андрей Голубев

Andriy Holubiev

**К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОСТЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
НЕКОТОРЫХ КАТЕГОРИЙ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО
ВООРУЖЕНИЯ В КАЧЕСТВЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО МАРКЕРА**

**To the Question of the Possibilities of Using Some Categories
of the Early Medieval Armament as Ethnocultural Marker**

With a view to the chronological and ethnocultural demarcation of the monuments of nomads of the early Middle Ages, the possibility of using bows and blade weapons as a marker is considered. The turn of the transition of political domination in the steppe to the Khazar Khaganate is marked by the appearance of the bows of the Khazar technology and the cranked sleighs (the Turkic-Khazar construction), which later evolved into a saber. At this point, the Hungarian-Bulgarian blade weapon construction ceases to exist, because

it is a dead-end branch of the evolution of blade weapons. Hunno-Bulgarian technology of making bows continues to exist in the framework of the first half. VIII century, in the process of internal migration and integration of its carriers into the political structure of the Khazar Khaganate. Bow making is the most conservative handicraft.

С целью хронологического и этнокультурного разграничения памятников кочевников раннего средневековья рассматривается возможность использования в качестве маркера луков и клинкового оружия. Рубеж перехода политического доминирования в степи к хазарскому каганату отмечается появлением луков хазарской технологии и колечатых палашей (тюрко-хазарской конструкции), в последствии эволюционировавших в саблю. На этом рубеже гунно-болгарская конструкция палашей прекращает свое существование, поскольку является тупиковой ветвью эволюции клинкового оружия. Гунно-болгарская технология изготовления луков продолжает свое существование в рамках первой пол. VIII в., в процессе внутренних миграций и интеграции ее носителей в политическую структуру Хазарского каганата. Изготовление луков выступает наиболее консервативным ремеслом.

Для кочевых культур эпохи раннего средневековья, важнейшим элементом их материальной культуры является вооружение. Как правило, оружие сохраняет свои “этнические” маркеры в разном виде, что позволяет с достаточной степенью вероятности, определить “этнос мастера-изготовителя”. В данной работе анализируются возможности научного подхода, заключающегося в использовании в качестве “культурно-определяющего” маркера раннесредневекового археологического комплекса двух категорий из арсенала раннесредневековых кочевников – это луки, палаши и сабли. Как нам представляется, позитивные разработки в данном направлении, существенно помогут в поиске выхода из сложившейся тупиковой ситуации хронологического и культурного разграничения памятников конца VII в. в археологии хазарского времени.

Луки. Пути решения проблем хронологии и культурной атрибуции восточноевропейских кочевнических памятников VII – VIII вв. с сер. 90-х г. XX в. во многом базировался на выводах, сформулированных в работах А. М. Савина и А. И. Семенова. Исследователи, используя подход к изучению остатков раннесредневековых сложносоставных луков венгерского этнографа К. Шебештьена, основанного на особенностях изготовления и крепления роговых накладок к кибити, выделили для Восточной Европы

несколько их конструктивно-технологических вариантов. Нас интересуют два из них, имеющие принципиальные различия, между которыми отсутствует эволюционно-генетическая связь: “гунно-болгарский тип”, связанный только с сивашовским кругом памятников (в рамках 2-й пол. VII в.) и “хазарский тип”, связанный только с соколовским кругом памятников (в рамках 1-й пол. VIII в.). Смена одного типа луков, другим произошла на рубеже VII – VIII вв. При этом “гунно-болгарский” тип является тупиковой ветвью развития. Таким образом, тип лука как бы являлся “этническим индикатором” в конкретном комплексе и шире – типе памятников. В отношении более ранних памятников круга Перещепина-Вознесенка А. И. Семенов склонялся к их болгарской атрибуции. В Северном Поволжье также были выявлены подкурганые погребения предсалтовского времени. Их обряд захоронения, состав инвентаря был проанализирован и систематизирован Г. И. Матвеевой и выделен в новинковский тип (1-я пол. VIII в.), доказывалась их прямая генетическая связь с памятниками сивашовского типа. Луки из новинковских памятников демонстрировали продолжение традиций памятников типа Сивашовки. Данный факт весомо подкреплял мнение об отсутствии генетической связи между памятниками сивашовского и соколовского типов и доказывал правомерность использования типа лука как этно-маркера. Е. В. Круглов, критикуя положения Савина-Семенова, в своей работе, попытался обосновать эволюцию гунно-болгарского типа лука в хазарский, исходя из концепции А. В. Комара, о полном хронологическом и культурном соответствии памятников кругов Перещепины и Сивашовки. Однако, во-первых, в памятниках круга Перещепины-Вознесенки не зафиксировано остатков луков в силу обрядов, связанных с кремацией. Во-вторых, синхронность в Восточной Европе обоих кругов памятников, как и их однокультурность, выглядит не полностью доказанной. Таким образом, мы имеем “Перещепино-Вознесенскую” лауну в исследовании луков, что не дает достаточных оснований для заключения о возможности эволюции гунно-болгарского типа в хазарский, а наличие модифицированных образцов все же может объясняться и влияниями. К сожалению, такое положение вещей снова возвращает нас к проблеме культурно-хронологического соотношения IV – VI групп, выделенных А. К. Амброзом.

Палаша и сабли. Еще одной раннесредневековой восточноевропейской инновацией, являются палаша и сабли определенной конструкции. В отличие от луков, данная категория вооружения представлена не только в IV – VI группах, а в абсолютно всех интересующих нас кругах памятников

VII – VIII вв. При всей видимости сходства длинноклинкового оружия из памятников круга Сивашовки и круга Перещепины-Вознесенки, в их конструкции имеется принципиальное различие – это наличие колена между эфесом и клинком. Образцы клинкового оружия из памятников круга Сивашовки являются палашами. Можно употреблять в отношении данных клинков и термин однолезвийный меч, что не будет ошибкой, по причине того, что они отличаются от этого оружия только наличием одного лезвия. В свою очередь, образцы клинкового оружия из памятников круга Перещепина-Вознесенка являются конструктивно сложными коленчатыми изделиями (продольные оси клинка и эфеса у них находятся по отношению друг к другу под тупым углом). При изготовлении полосы мастер придавал ей нужные размеры, баланс и в более поздних экземплярах, уже являющимися саблями и кривизну. После монтажа эфеса и заточки лезвия в оружии могла нарушиться балансировка. Однако, с помощью специальной обоймы все параметры клинка можно было точно скорректировать, не внося изменения в полосу. По этой причине обойма являлась важной многофункциональной деталью. Изменение ее пропорций – соотношения длины и высоты, изменяет угол соотношения осей эфеса и клинка, то есть корректируется первоначально заложенное в изделие колено. Изменение длины обоймы позволяло корректировать общий центр тяжести оружия за счет фактического наращивания длины клинка. Сечение клинка имеет вид треугольника или пятиугольника. Геометрический и физический центры клинка не совпадают. Для совмещения продольных центров тяжести клинка и эфеса, напускные перекрестия, в данной разновидности оружия, снабжены специальными выступами в обоих направлениях, которые придают этой детали ромбический вид. Благодаря обойме и выступам-ориентирам перекрестия существенно упрощается работа по монтажу эфеса и приданию клинку желаемого баланса. С учетом длины полосы даже минимальные изменения, незаметные невооруженным глазом, приводили к значительным изменениям баланса клинка в целом. При рубке такой клинок наносил глубокие раны подобно античной махайре, но имел несравнимо меньший вес. Исключительно только при наличии колена между клинком и эфесом, применимы технические выводы А. И. Соловьёва, сравнивавшего саблю и палаш с топором. Наклон хвостовика рукояти в сторону лезвия – это следствие наличия колена между клинком и эфесом. Угол такого наклона имеет лишь опосредованные отношения к градусу наклона, точнее изгиба, рукояти и тем более к углу колена. При таком положении вещей для коленчатого оружия использование словосочетания: “наклон рукояти

в сторону лезвия” не корректно, а вычислять угол наклона хвостовика (черепа) бессмысленно. Главное и принципиальное отличие средневекового клинкового оружия с коленом от аналогов раннего железного века состоит в месте расположения колена. В первом случае оно расположено перед крестовиной, во втором примерно посередине клинка. Наличие колена в данном оружии позволяет надежно разделять клинки на палаши и сабли. При разделении исключается субъективный фактор. Задействуются объективные математические и физические законы. В связи с этим можно сформулировать аксиому: если острие клинка находится ниже уровня продольной оси эфеса, то оружие является палашом – клинок не выгнут (если и выгнут, то такое оружие не пригодно к применению, так как это является следствием повреждения). И наоборот, если острие клинка находится на одном уровне или над уровнем продольной оси эфеса, то оружие является саблей, поскольку только в таком случае клинок выгнут.

Как мы видим морфологически одинаковая разновидность оружия, в концептуально-технологическом плане кардинально отличается в обоих кругах памятников. Применение палашей из сивашовского круга памятников мы связываем с гунно-болгарской оружейной традицией. Ее эволюция представляет собой тупиковую ветвь развития кочевнических клинков. Применение же палашей из перещепино-вознесенского круга памятников мы связываем с тюрко-хазарской традицией. Она представляет собой перспективную линию эволюции оружия, которая на основе конструктивных особенностей привела к изобретению сабли.

Таким образом, если принять концепцию Комара-Круглова, то мы должны объяснить, почему в рамках единой, как предполагается культуры, высшие и более низкие слои населения использовали разный обряд погребения, применяли и не применяли стремена, пользовались кардинально различным по конструкции луком и клинковым оружием? Как нам представляется, появление памятников перещепино-вознесенского круга отмечает рубеж перехода политического доминирования в степи к хазарскому каганату (на фоне сохранения значительной части предшествующего населения в рамках новой государственной структуры). Этот переход связан с распространением в среде кочевников новых погребальных обрядов, орнаментальных мотивов в оформлении ременной гарнитуры, началом широкого применения стремян, новых прогрессивных технологий изготовления луков и конструкций клинкового оружия. Вознесенка же с одной стороны, является наиболее поздним комплексом из круга келегейских, с другой, выступает связующим звеном в эволюции материальной

культури, представленной в памятниках соколовского и новинковского типов (и шире – подкурганних захоронений хазарского времени VIII в. и салтовских). Очевидно, появление подкурганних захоронений в данное время, связано с перекочевкой населения в более восточные территории в рамках Хазарского каганата и связано, видимо, с попыткой реставрации Западнотюркского каганата, приведшей к конфронтации с Халифатом. Смена обряда погребения вполне объяснима степными условиями, а ровики копируют форму вознесенского курука. Учитывая, что в памятниках новинковского типа продолжает использоваться гунно-болгарская технология изготовления луков, данное ремесло нужно признать наиболее консервативным и “долго живущим”. Мы уверены, что вопрос возможности использования клинкового оружия и луков в качестве полноценного этнокультурного маркера будет решен положительно, после того, как в вновь выявленных памятниках перещепинско-вознесенского круга обнаружатся луки хазарской технологии.

Володимир Прокопенко

Volodymyr M. Prokopenko

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ФУНКЦІОНАЛЬНИХ НАКЛАДОК ДЛЯ ПІДВІСУ САГАЙДАКУ З ПЛАСКИМ КОЛЧАНОМ

Short Review of Functional Plaques for Fastening of the Sahajdak with a Flat Quiver

In this research authors present the advanced overview of functional plaques for fastening of the sahajdak whis flat quiver. The sahajdak consists from of belt, quiver and bow case. The quiver and the bow case are connected to the belt through the plaques, which are the objective of the present research. They are flat plaques of different forms that have a loop on the reverse side and made of a copper alloy or silver. On the semi-circular edges of a quiver and a bow case there were narrow openings that held plaques' loops. The plaques was located in the middle of the semi-circular edges and the loop was coming out the reverse side and was a fastening point for the belt. The outcoming part of the loop might hold either main belt, or supporting belts and interim loops as well. While working on the paper, authors made a preliminary review of the items that are available for the research, and specified the most used shapes of plaques.

В презентованій роботі вперше розгорнуто розглянуті функціональні накладки для підвісу сагайдака. Останній складається з колчана, налуччя

та сагайдачного поясу, і накладки, яким присвячена ця робота, відіграють важливу роль в підвісі колчана та налуччя до поясного паску.

Вони являють собою фігурні бляшки різноманітної форми, що відливалися з кольорового металу або зі срібла та мали на тильному боці петлю. Остання могла як відливатися разом з накладкою, так і припаюватися пізніше. Петлі могли відливатися окремо або виготовлялися з поволоки з округлим чи прямокутним перетином. На напівокруглих виступах колчана та налуччя робилися вузькі прорізи в які вставлялися петлі накладок таким чином, що фігурний щиток накладки розташовувався в середині виступу, а петля виступала з тильного боку і слугувала точкою підвісу до сагайдачного паску. Через виступаючу частину петлі міг проходити як безпосередньо основний пояс, так і допоміжні паски й проміжні петлі.

Накладки на налуччя та у верхній частині колчана призначені для фіксації елементів сагайдаку на основному ремені. Він може проходити як безпосередньо через петлю накладки, так і через проміжну петлю, що в свою чергу фіксується на петлі накладки. Від нижньої накладки на колчані до ремня йде невеликий пасок який визначає кут нахилу плаского колчану. Ще на тильній частині колчанів можна побачити складну систему пасків, що з'єднані з основним ремнем. Останні фіксують колчан в певній позиції й перешкоджають його коливанням в вертикальній площині.

Треба відмітити, що на багатьох сагайдаках з музейних експозицій накладки для підвісу з часом були втрачені оскільки їх можна легко вийняти (або вони можуть випасти самі) якщо прибрати ремінь й паски, що їх фіксують. Іноді такі сагайдаки намагалися “привести до ладу” пропускаючи через прорізи (в такому випадку часто робили додаткові розрізи) паски й формуючи петлі для основного ремня. В таких випадках можна побачити на краях розрізів характерні круглі чи прямокутні сліди, що залишилися від петлі і вказують на їх наявність.

Загалом, в процесі роботи над статтею був зроблений попередній огляд предметів доступних для дослідження, були виділені найбільш вживані форми накладок й запропоновані, у випадках коли ми це могли зробити, певні хронологічні межі їх застосування. На жаль, але проведена робота виявила, що існує досить велика кількість «білих плям» навіть і в такій вузькій темі. Тому ми сподіваємося, що ця публікація пригорне до себе увагу археологів та зберігачів музейних колекцій і у найближчому майбутньому ми зможемо якісно та кількісно доповнити картину історії розвитку цих предметів.

Катерина Валентирова

Katerina Valentynova

КЛИНКОВА ЗБРОЯ МАНЕССЬКОГО КОДЕКСУ: ПАРАЛЕЛІ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ МАТЕРІАЛІ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

The Bladed Weapon of the Codex Manesse: the Similarities in Archaeological Materials from Ukraine

Archaeologist must use different kinds of sources for clear identification and interpretation of material, in particular bladed weapon. Their cultural kinship is very important in this case. Codex Manesse is one of the most representational medieval textual and visual sources. There are some analogies between images of bladed weapon in Codex Manesse and archaeological material from the territory of Ukraine. It is evidence of the existence of close cultural ties in medieval Europe. Also it shows that Western European sources can be informative to study the artifacts from Ukraine.

Дослідження клинкової зброї неможливе без аналізу контекстів – археологічного та історичного. Для їхнього відтворення та розуміння традиційно використовуються різні типи джерел. Як правило, вони повинні належати до одного культурного кола з артефактом, іншими словами, бути пов'язаними з ним географічно та хронологічно. Сучасна культурна географія не співпадає з Середньовічною. Це суттєво впливає на стратегію пошуку та використання інформації.

Манеський кодекс (Codex Manesse) – одна з найяскравіших писемних пам'яток Розвинутого Середньовіччя. Він являє собою збірку світської поезії, укладену на початку XIV сторіччя в Цюріху. Окремий інтерес представляють мініатюри рукопису. Вони привертають увагу дослідників не менше ніж сам текст, що відображається в історіографії досліджень. З 138 мініатюр на 44 присутні зображення клинкової зброї. Переважну кількість складають довгі лицарські мечі. Вони зустрічаються на 41 ілюстрації. На 8 мініатюрах можна побачити кинджали. В більшості випадків клинкова зброя промальована чітко та детально. Це дозволяє визначити її типологічно, а також зробити певні висновки щодо особливостей виконання малюнків та їх місця в загальній композиції мініатюр.

В Манесьському кодексі представлені характерні для Західної Європи кінця XIII – початку XIV ст. типи клинкової зброї. Тим не менш, мають місце паралелі між даними зображеннями та археологічним матеріалом, знайденим на території України. Так, на затонулій біля Чорноморського

узбережжя пізанській торгівельній галері, яка тривалий час досліджується Центром підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, було знайдено 6 кинджалів (цілі форми та фрагменти), аналогії яких можна знайти в Кодексі. Виявлене на об'єкті навершшя меча, на нашу думку, також відповідає типу, представленому на зображеннях Манесьського рукопису. Клинки з подібним навершшям зустрічаються і серед інших матеріалів з теренів України. Все це черговий раз підтверджує наявність тісних культурних зв'язків між західноєвропейськими та східноєвропейськими землями за часів Середньовіччя. А також вказує на можливості розширення географії джерел, що можуть бути інформативними в контексті дослідження середньовічної клинкової зброї, знайденої в Україні.

Святослав Сичевський, Володимир Прокопенко
Svyatoslav Sychevskii, Volodymyr Prokopenko

**НОВІ ЗНАХІДКИ НАГЕЛІВ ВІД КОРДІВ
З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

**New Findings of Kord (late medieval cold weapons)
Dowels in Ukraine**

This publication continues the author's cycle of articles devoted to studying and introducing weapon finds of the late Middle Ages found in Ukraine into the historical circulation. This paper describes new discoveries of kord dowels, which are new artefacts of the National Museum of History of Ukraine. Dowels are typical structural elements of kords, which were weapons used in Eastern and Central Europe between the 14th and 16th centuries. Recent discoveries and publications allow including Ukraine's territory in the area, where the kords were used.

All of the five kord dowels (I—V) are accidental finds. Unfortunately, we are not aware of their historical context, which greatly reduces our ability to age-date and reconstruct ways of their penetration into Ukraine.

- Dowel I Type t6a (Petr Žákovský's classification) was discovered near Bernove of the Kelmenets district in the Chernivtsi region. The dowel has traces of copper coating on its surface.

- Dowel II of Type t6a was discovered near Mykhailivtsi of the Murovanokurylovetsky district in the Vinnytsia region.

- Dowel III of Type t11 was discovered in the Kryzhopil district of the Vinnytsia region.

- *Cross-shaped dowel IV, which does not fit in Žákovský's classification; it was discovered in the Kryzhopol district of the Vinnytsia region, as well.*

- *Another cross-shaped dowel V was discovered near Velychkivka of the Men-sky region in the Chernihiv region. This last mentioned find establishes the east-ern border of the area where the kords were used.*

Ця публікація продовжує авторський цикл статей присвячений вивчен-ню та введенню у історичний обіг знахідок озброєння епохи пізнього Се-редньовіччя з території України. В цій роботі описані нові знахідки на-гелів від кордів, які походять з нових надходжень Національного музею історії України. Нагель це характерний конструкційний елемент кордів — зброї поширеної на територіях Східної та Центральної Європи в XIV – XVI ст. А відкриття та публікації останніх років дозволяють включити у цю область поширення кордів і Україну.

Всі п'ять нагелів (I-V) від кордів є випадковими знахідками і на жаль нам невідомий історичний контекст цих знахідки, що значно зменшує наші можливості у датуванні й реконструкції шляхів їх проникнення на територію України.

— Нагель I типу t6a (за класифікацією нагелів П. Жаковського) був від-найдений поблизу с. Бернове Кельменецького району Чернівецької облас-ті. Цей нагель цікавий залишками мідного покриття на поверхні.

— Нагель II типу t6a був віднайдений поблизу с. Михайлівці Муровано-куриловецького району Вінницької області.

— Нагель III типу t11 був віднайдений в Крижопільському районі Ві-нницької області.

— Хрестоподібний нагель IV що виходить за межі класифікації Жаков-ського теж був віднайдений в Крижопільському районі Вінницької області.

— Ще один хрестоподібний нагель V був віднайдений поблизу с. Ве-личківка Менського району Чернігівської області. І на сьогодні саме ця знахідка фіксує східний кордон розповсюдження кордів.

Дмитро Коляденко

Dmytro Koliadenko

ЩИТИ ТИПУ «КРИЛАТИЙ ТАРЧ» – ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ І ПОШИРЕННЯ

«The Winged targe» Shields – Evolution and Expansion

«Winged targe» shields are an important component of the development of European martial arts and are a marker of a special «military technology» which contains use of a spear with a flag and spoors. We have no reason to think that its are Hungarian in origin, but that shields type was very important in military tradition in Hungarian lands and neighboring. «Hungarian tournaments» – is a reason why that type of shields was called as «Hungarian» in some historic sjourses. This shield type was not formed from classic European knights shield by «pulling» one of the edges. We think that it was formed in “one moment” in European-Ottoman frontier in late 14th- early 15th century. This type of shields was widely distributed on the lands of Great Duchy of Lithuanian and held a grand place in the Ukrainian military tradition. Further study of this topic will help to better understand Ukrainian military history.

Тема використання щита, як елемента комплексу захисного спорядження середньовічного воїна є досить важливою для розуміння військової справи певного регіону і періоду і повинна розглядатись невідривно від розвитку інших елементів спорядження воїна – саме так можна зрозуміти еволюцію військової справи. Але саме щит може слугувати найпростішим «маркером» розвитку того чи іншого мілітарного тренду.

Еволюції і розвитку «асиметричних» щитів присвячено місце в ряді робіт, що окреслюють розвиток військової справи в середньовічній Угорщині через популярність там таких щитів у 16-му столітті, зокрема в роботах Kovács S. Tibor та Dr. Kalmar Janos, а також ряд публікацій музейних експонатів з американських та європейських колекцій. Але в даних працях тема еволюції та поширення таких щитів не є спеціальним об'єктом дослідження. Також тема поширення щитів даного типу на територіях ВКЛ окреслена в роботах Ю.М. Бохана.

Метою даної роботи є спроба дослідити виникнення, еволюцію і географію поширення такого типу захисного спорядження, як т.з. «крилатий» або «асиметричний» тарч і розглянути типові, на нашу думку, помилки, які часто трапляються в сучасних історичних працях:

«Крилаті тарчі» еволюціонують шляхом поступового видовження одного з кутів (лівого верхнього, якщо дивитись на щит «геральдично») «класичного» лицарського щита другої половини 14-го століття;

«Крилаті тарчі» є угорськими за походженням, що викликає навіть появу і поширення специфічного терміну «угорський тарч»;

«Крилаті тарчі» займали незначне і дотичне місце в руській/українській мілітарній традиції.

Перед початком аналізу варто коротко окреслити джерельну базу дослідження. В першу чергу варто відмітити музейні експонати. Нами вони поділені на чотири групи: суцільно металеві тарчі західноєвропейського виробництва (з музеїв Відня, Будапешту, Мадриду і нещодавній щит з музею в м.Тракай (Литва)). Таких щитів відомо п'ять. Парадно-церемоніальні тарчі з покриттям з тисненої шкіри з музеїв Відня і Будапешту. Таких щитів відомо три. Парадні або турнірні (для т.з. «угорського» турніру) щити з колекцій музеїв Відня, Філадельфії, Нью-Йорку, Мюнхену, Нюрнбергу. Таких щитів відомо близько 20. І нарешті «ймовірно бойові» щити з колекції музеїв Відня, Інсбруку, Нью-Йорку, Філадельфії, Парижу, Лондону, Копенгагена, Кракова, Граца. Окреме місце займає колишня колекція арсеналу з Сібіу, яка зараз розформована і експонується в музеях Сібіу, Сучави, Бухаресту та зберігається в фондах ряду Румунських музеїв. «Ймовірно бойових» щитів нам вдалось віднайти близько сорока.

Особливе місце для аналізу еволюцію займають ілюстративні джерела. Нам вдалось віднайти близько 900 зображень, де ми можемо ідентифікувати асиметричні щити від одного, до групового їх зображення у цілих підрозділів – ілюстрації до хронік, книжкові мініатюри (як європейські, так і османські), церковний живопис, ікони, батальний живопис, гравюри і т.д. Варто зауважити, що слід вкрай обережно відноситись до зображувальних джерел через певні особливості західноєвропейських живописних шкіл. Потрібно розуміти еволюцію теорії зображувального мистецтва і, найважливіше, розуміння зображення об'єму, площини і перспективи в різних регіональних мистецьких школах.

Сам термін «крилатий тарч» не є традиційним в нашій зброєзнавчій науці. Пропонується його вживати для відокремлення цього типу щитів від «класичних» лицарських тарчів. Крім того цей термін є історичним і характерним, звучить німецькою як «Flügelartsche». Особливу цікавість являє собою назва таких щитів турецькою – «Rumi kalkan».

На наш великий подив, ми не знаходимо якого небудь значного зображення щитів такого типу в угорському мистецтві. Величезний масив

зображувальних джерел, який нам відомий з історичних територій угорської держави 15-го століття не показує нам ніякого натяку на суттєве поширення щитів такого типу, і «гусарської» мілітарної традиції, взагалі. Не відомо таких зображень в цілому ряді церковних розписів з території сучасної Угорщини (і складових Угорської держави в 15-му ст. – територій сучасних Словачії, Хорватії, Румунії, частини Чехії і т.д.). Не бачимо нічого подібного в зображеннях дійсно локальної «національної» «легенди про Св.Ласло» - навпаки, король Ласло в таких зображеннях практично завжди зображається в «західноєвропейському» спорядженні чи костюмі. Немає відображення таких щитів і в лицарських надгробках. Перші зображення, які можна дуже обережно трактувати, як «крилаті тарчі» (або скоріше «асиметричні») з'являються в самому кінці 15-го століття. В т.з. «Хроніках Туроці» ними споряджені противники угорців (зокрема воїни, яких можна ідентифікувати, як воїнів Молдовського князівства) а також в т.з. «Щоденнику Матіаша Корвіна» («Mátyás-Graduale»), де ми можемо бачити «піхотинців» зі схожими щитами з виразно «балканськими» елементами одягу. З 1520-тих років ми бачимо відображення зміни «мілітарних трендів» в зображувальному мистецтві цих держав. Починають з'являтися перші чіткі зображення маркерів «нової» «мілітарної технології» - щитів типу «крилатий тарч». На нашу думку т.з. «гусарська» мілітарна технологія поширилась на території західної Європи з початку 15-го століття, але не в Угорській мілітарній традиції, а з балканськими найманцями в західній Європі. Сюди ми відносимо т.з. «страдіотів» - балканську кавалерію на службі в Венеції і Франції, т.з. «раці» - балканську кавалерію на службі в Короні Польській і Великому князівстві Литовському і «гусар» - мобілізованих чи найнятих підданих «Угорської корони» з числа місцевого та південнослов'янського населення.

Виникнення і поширення цієї мілітарної технології ми пов'язуємо із Європейсько-Османським «фронтиром», що виник на території Балканського півострова у кінці 14-го століття. Варто також зауважити, що «мілітарна технологія» середньовічних Балкан не розглядалась раніше, як окреме явище (або автору не відомі такі роботи). Військова історія держави Османів традиційно розглядається як історія «східної військової справи», а військова історія підкорених народів Балканського півострова – як комплекс «національних» історій. На нашу думку таке бачення є не зовсім достовірним. Ми вважаємо, що «підкорені народи Балкан» не лише зберегли свої власні мілітарні тренди, а і вплинули на формування військової традиції Османської держави, зокрема своїм комплексом

озброєння, що включав остроги, спис з прапорцем і асиметричний щит, а також, і певними елементами одягу. Таким чином асиметричний щит поширюється і в війську Османської держави. В першу чергу це стосується кінноти, що була набраною з вихідців з Балканського півострова – підрозділів «Делі», також можна трактувати деякі зображення т.з. «Акінджі» і частини тімаріотів, т.з. «Румелійської» частини імперії. Сама ж традиція, від якої походить пізніше поняття «крилатий тар», а саме – нанесення стилізованого малюнка з пташиним крилом на щит – відома саме в цьому регіоні ще з більш давніх часів – з фресок і мініатюр доби Візантійської держави. Також варто зауважити, що пізніше (в часи Осман) така традиція могла поширитись і на т.з. «Анатолійську» частину, але це питання поки що залишається відкритим. Стосовно широкого поширення такого типу щитів далі на схід (на Кавказ і північну Африку), то нам видається це малоймовірним. Основним джерелом для таких висновків служать гравюри європейських митців, зокрема Мельхіора Лорка, але, як ми можемо бачити – вони великою мірою умовні і, певне, не можуть слугувати джерелом.

В Західній Європі такі щити набули поширення в першу чергу в «зоні контакту» із традицією «угорських турнірів» - в Австрії, Німеччині та (епізодично) північній Італії. Окремо слід відзначити поширення таких щитів з безпосередніми носіями – т.з. «страдіотами». Але за наявних у нас джерел, ми можемо стверджувати, що такі щити з'являються і зникають разом із підрозділами що їх вживають і не залишають по собі ніякої традиції. Це стосується земель Італії та Франції.

Зовсім окреме місце займає поширення таких щитів в східній Європі. «Орієнталізація» військової справи Корони Польської і ВКЛ що почалася в 16-му столітті і поступово продовжувалась суттєво вплинула на військово-моду. Ми бачимо широке відображення щитів такого типу спочатку на пам'ятках руського мистецтва (іконах), потім в батальному живописі («Битва під Оршею» невідомого маляра), в великій кількості ілюстрацій до хронік (Марціна Бельського, наприклад), гравюрах іноземних авторів. Вживання такого типу щитів відображено також документально, що дозволяє вважати такі щити в т.ч. і місцевими, такими, що були широко розповсюджені як елемент захисного спорядження як найманих рот, так і посполитого рушення аж до кінця 16-го століття.

Висновки. Щити типу «крилатий тарч» є важливою складовою розвитку європейського військового мистецтва і є маркером особливої «мілітарної технології», яка передбачає використання кушованого списа з прапорцем

та острог. Ми не маємо поки що підстав вважати, що вони є угорськими за походженням, проте вони набули широкого поширення в військовій справі угорської держави і сусідніх земель. А також саме через Угорське королівство до Західної Європи поширилась мода на такі щити, в т.ч. через т.з. «угорські турніри». Ми висуваємо версію, що щити такого типу не еволюціонували шляхом «втягування» одного з країв, а виникли відразу шляхом специфічного використання «краплеподібного» щита. Даний тип щитів був широко поширений не землях Русі і займав щільне місце в українській мілітарній традиції. Подальше вивчення цієї теми допоможе краще зрозуміти українську військову історію та точніше ідентифікувати експонати та археологічні знахідки.

Олег Шиндлер
Oleg Schindler

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ШИШАКІВ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В XV-XVI СТОЛІТТЯХ

To the Question on the Distribution of Shishaks in Central and Eastern Europe in the Fifteenth and Sixteenth Centuries

This article presents the new hypothesis on the origin and vectors of the spread of the term “shishak” in the Central and Eastern Europe during the fifteenth-sixteenth centuries. The author believes that it first emerged in Hungary, where it had been a common term for all types of helmets. With the adoption of hussars in Poland, Poles also adopted the Hungarian term for the hussars’ helmets. In the middle of the sixteenth century, “shishak” appeared in Lithuanian documents, and in 1590 it finally appeared in Russia. This hypothesis also denies the previous views that the term was adopted in Russia through the direct contacts with the Turks in the middle of the fourteenth century.

Ця стаття представляє нову гіпотезу про походження та вектори розповсюдження терміну «шишак» у Центральній та Східній Європі протягом XV-XVI ст. Автор вважає, що цей термін вперше з’явився в Угорщині, де став загальним терміном для всіх видів шоломів. З появою гусарів у Польщі також був запозичений і угорський термін для гусарських шоломів. З середини шістнадцятого століття «шишак» масово зустрічається в литовських документах, а в 1590 році він нарешті з’явився в Росії. Ця гіпотеза також заперечує попередні погляди, що цей термін був прийнятий в Росії через прямий контакт з тюрками в середині XIV століття.

Досліджуючи вживання шишаків, одного з основних збройних термінів, якими називали шоломи у центральній та східній Європі в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу, перед дослідниками відразу постає два основних питання. Перше стосується походження терміну шишак та вектору його розповсюдження. Друге питання стосується конструкції шишаків в різних країнах регіону.

У домінуючій частині дослідників у російській дореволюційній, а згодом і в радянській історіографії, орієнтальне походження терміну шишак фактично не викликало сумнівів. Вони виводили його від тюркського слова «шиш», що означав опуклість, вістря, вертел. Вважалося, що термін шишак з'явився в північно-східній Русі ще в середині XIV століття. Ці міркування були викликані невірним ототожненням термінів «шишак» та «чичак». Останній зустрічається у трьох писемних джерелах. Два з них - це духовні грамоти великого князя Івана Івановича (сина Івана Калити) за 1358 рік, та духовна князя Дмитра Івановича Жилки (один із синів Івана III) за 1509 рік, в яких згадуються золоті «чичаки». Третім джерелом є широковідомий твір тверського купця Афанасія Нікітіна, де він згадує «чичак» на шапці в одного індійського правителя.

Таким чином, вважалося, що шишаки були переняті в північно-східній Русі через безпосередні контакти з тюркським світом, а далі були звідти запозичені країнами східної та центральної Європи. Однак, сучасні спостереження дозволяють відкинути переконання щодо тотожності обох термінів, як і про традиційну схему запозичення та розповсюдження терміну шишак. Багато науковців переконані, що скоріше за все, «чичак» - це була коштовна прикраса в формі квітки, характерна для чингизидської тюркетики. Більш того, слово «чичак» походить від монгольського «цецег», що власне і означало квітку, і таким чином, обидва терміни ніяк не зв'язані один з одним.

Деякі вчені ще в XIX столітті висловлювали альтернативну точку зору. Так, О.Х. Вельтман вважав, що «шишак, есть преимущественно польское название шлемов латных, латинских, с наушниками и затылками». Власне це спостереження Вельтмана і наштовхнуло нас на аналіз можливого західного вектору походження «шишаків». Додатковим фактором для цих міркувань стало також наше спостереження відсутності шишаків серед зброї у війську Московського царства за часів Івана Грозного, а також відсутність згадок цього терміну протягом майже всього XVI століття. Шишаки з'являються в Росії лише в самому кінці століття.

Отже, звідки походить цей термін та як відбулося його розповсюдження у центральній та східній Європі? В багатьох європейських мовах існує своє написання терміну. Так нам відомі турецьке «çiçak» або «çiçek», угорське «sisak», польське «szyszak», словацьке «šišak», німецьке «zischägge», руське та російське «шишакъ», та литовське «šišakas». З усього цього переліку вирізняється турецький термін, що у сучасній турецькій мові має значення квітки. В усіх інших мовах ці слова мають значення саме шолому.

З нашої точки зору, найбільш ймовірним місцем з якого «шишаки» розповсюдилися регіоном було Угорське королівство, де термін «sisak» в значенні шолом помічений ще в 1409 році. Більше того, угорські лінгвісти та дослідники майже одноголосно впевнені, що саме угорський термін був запозичений всіма слов'янськими мовами, а німецьке «zischägge» (читається як «цйшеге» [tsɪʃɛ:gə]) це просто неправильна транскрипція з угорської. Починаючи з XV століття, термін «sisak» в Угорщині використовувався як загальна назва для будь-якого типу шоломів, включаючи гусарські шоломи.

Наші попередні дослідження дозволили нам сформулювати наступну робочу гіпотезу розповсюдження шишаків. Будучи загальним терміном для шоломів в угорській мові, шишак також означав шолом гусарів. Разом із розповсюдженням цього виду легкої кавалерії був запозичений і термін, що використовувався для шоломів гусар. Таким чином, значення терміну стало більш вузьким і стало асоціюватися з конкретним типом захисного обладунку.

Як відомо, гусари з'являються в Польському королівстві після смерті угорського короля Матвія Корвіна та поразки Угорщини у війні з Османською імперією, що призвела до окупації півдня королівства. Угорські гусари долучилися до польських військ, щоб продовжити боротьбу з турками. А вже в 1503 році Сейм затвердив гусарські хоругви. З самого початку існування гусарів, чи не єдиним їх захисним спорядженням був легкий корпусний кільчатий обладунок, що називався панциром та шолом-шишак.

Проте, згідно із спостереженнями польських зброєзнавців, в другій половині XV століття, вживання терміну «szyszak» у Польщі ще не спостерігається. Вжиток шоломів під назвою шишак починається лише у XVI столітті. Так, шишаки фігурують серед обладунків гусар, а також старосвітських рицарів в середині XVI століття. Також варто відзначити, що в цей же час, німецькими майстрами, особливо в Нюрнберзі, вироблялися шишаки на експорт до Угорщини та Польщі. Ми припускаємо, що шишаки

могли отримати чітку асоціацію саме з гусарськими обладунками якраз на стику XV-XVI ст.

Ми знайшли один цікавий фрагмент, де згадані шишаки серед королівського майна: «*Za kitajkę jedwabną i bawełnę pod szyszak Króla JMści gr 22. Od podszycia 6 helmów usarskich*». В цьому фрагменті, датованому 1552-1562 роками, фігурує не сам шишак, а бавовняний матеріал «під шишак», тобто імовірно для його підшоломника. А далі вказано, що цей матеріал з «підшивки» шести шоломів «*usarskich*». Служба «по-усарську» була нічим іншим як по-гусарськи, і таким чином, швидше за все це були гусарські шоломи. Ще одним документом, в якому ми знаходимо чітку атрибуцію шишаків в якості гусарських шоломів є реєстр озброєння, висланого в 1569 році з Несвіжа до Чернавчці - шишаки там буквально називаються «гусарськими».

Починаючи з 1560-х років, шишаки з'являються в документах Великого князівства Литовського. Так, наприклад, шишаки зафіксовані у чотирьох хоругвах посполитого рушення 1567 року (Вільна, Мінськ, Слонім, Браслав), а в роті Філона Кміти-Чорнобильського таких випадків було аж 53. Проте, в 1560-ті, шишаки ще не були домінуючим типом шолому в литовському війську, однак стануть таким у 1570-ті, в результаті реформ Стефана Баторія, внаслідок яких озброєння гусарів стає більш тяжким. Врешті решт, в Третньому Литовському Статуті була зафіксована вимога до хорунжого мати шишак: «*А хоружий, кгда будеть хоруговь держати, маеть на себе мети зброю добрую, и гелмъ або шишакъ, и бронь, а конь абы под нимъ былъ добрый*».

Згідно до нашої гіпотези, а також опираючись на наші дослідження зброї Московського царства, ми вважаємо, що московіти могли перейняти термін «шишак» в результаті контактів із польсько-литовським військом під час Лівонської війни. В будь-якому разі, єдиний випадок вживання терміну шишак в Росії в XVI столітті зафіксований аж у 1590 році. І лише починаючи з XVII століття, вживання терміну шишак в Росії стає масовим.

Що ж до українських земель, шишаки згадуються серед озброєння польських коронних військ в час битві під Говтвою в 1638 році у щоденниках Шимона Окольного. Гійом де Боплан, описуючи озброєння одного ротмістра козацької хоругви, також згадує шишак. Інша згадка шишаків фігурує в козацькому літописі Самійла Величка.

Резюмуючи питання про розповсюдження терміну шишак регіоном, з нашої точки зору, можна сформулювати наступну схему. З'явившись на

території Угорщини на початку XV століття, термін шишак стає загальним терміном для означення шоломів угорських військ. Ймовірно, в кінці XV на початку XVI століття, термін шишак потрапляє в Німеччину та Польщу. В середині XVI століття шишаки починають з'являтися у Великому князівстві Литовського, а в кінці століття приходять і до Московського царства. Таким чином, традиційна схема запозичення шишаків із Сходу на Захід повинна бути переосмислена. Вище приведені факти свідчать про більш вірогідне розповсюдження терміну саме с Заходу на Схід. І хоча питання про походження терміну в угорській мові досі не вирішене, сама гіпотеза про первинне розповсюдження шишаків із Угорщини нам здається достатньо переконливою.

Перейдемо тепер до другого аспекту проблеми. Як ми зазначили раніше, найчастіше шишаками називали різні шоломи напівсферичної або сфероконічної форми. Загалом, термін шишак вживався до різних шоломів в кожній країні. Якщо брати до уваги Росію, то потрібно згадати історіографічну помилку, щодо шишаків, яка тривала майже півтора століття. Високі сфероконічні, конічні та циліндроконічні шоломи XV-XVII століть називалися в російському документі «шелом» або «шолом», в той же час низькі шоломи напівсферичної форми в XVI столітті називали «шапка железная», а починаючи з кінця століття терміном «шишак». Проте, в 1835 році, коли був складений черговий опис московської Збройної палати, по невідомим причинам, всі високі шоломи були названі «шишаками», а всі низькі «шеломами», а завдяки класичній роботі А.В. Вістковатова, ця помилка потрапила до зброєзнавчої історіографії. Лише в 1976 році, на цю помилку звернув увагу А.Н. Кірпічніков. Загалом, термін шишак в Росії зараз застосовується до всіх шоломів напівсферичної форми, як російського так і східного чи західного виробництва. Більше того, цей термін однаково вживається як для шоломів помісної кінноти так і до шоломів полків іноземного ладу (гусари, рейтари та ін.), що з нашої точки зору не є доречним.

В Польщі та ВКЛ, під шишаками розуміли відкриті шоломи з нерухомим козирком, через який був пропущений рухомий наносник, що кріпився до лобної частини тулії. В цих шишаків були також додаткові пластинки для захисту щік та потилиці. Форма тулії зустрічалася як напівсферична так сфероконічна. В останньому випадку, шишак мав досить виразне навершя. Такі ж форми зустрічаються і у шишаків німецького виробництва. Ймовірно, що таке розмаїття форм шишаків, також могло вплинути на плутанину і в російській термінології шоломів.

Нестеренко Валентина

Valentyina Nesterenko

ШОЛОМ І КОЛЬЧУГА В ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Helmet and Mail in Exposition of Cherkassy Local Lore Museum

Cherkassy Museum of Regional Studies has separate samples of protective armour. This is an armour of the Scythian warrior of the V century BC, the chain mail of the IX-XIII centuries, the Tatar helmet (Golden Horde) end of the XIII-XIV centuries, the coat and mittens of mail of the XIV-XV centuries.

The coat of mail has the shape of a shirt with sleeves below the elbow with a round neck and a cut in the middle. Small rings are woven thick with three stripes of copper triangles.

The Golden Horde helmet which was preserved with considerable damage was investigated by Yuriy Kuleshov. The design, technical solution for the helmet manufacture relates to the East Asian traditions of the so-called «Jin» type.

Черкаський обласний краєзнавчий музей в своїй колекції має значну кількість різних видів холодної зброї та окремі зразки захисних обладунків, які, крім поодиноких екземплярів, ще не введені в науковий обіг і недостатньо дослідженні, особливо це стосується захисного спорядження.

Унікальним по своїй збереженості є повний захисний обладунок поховання скіфського воїна V ст. до н. е. з кургану № 2 біля села Гладківщина Золотоніського району, яке було виявлене і досліджене у 1982 році експедицією музею під керівництвом В. П. Григор'єва.

У 1984 р. була проведена консервація і реставрація матеріалів поховання київським реставратором О. О. Менжуліним, що дало змогу відтворити його в автентичному вигляді в експозиції залу № 6.

Колекція предметів озброєння IX-XIII ст. включає кольчугу, мечі, шаблю, наконечники списів, різні типи наконечників стріл.

Серед зразків XIV-XVII ст. є значна кількість наконечників списів і стріл, бойові сокири і бердиші, мечі і шаблі, серед них одна – виробництва Персії. Раритетом колекції є татарський лук XIV-XV ст., прикрашений написами, рослинним та геометричним орнаментом.

Захисне спорядження цього періоду представлено чотирма зразками. Це – стегновий фрагмент лицарського обладунку XVI-XVII ст., шолом татарський (ординський) XIV-XV ст., панцир кольчужний та рукавиця кольчужна XIV-XV ст.

Стегновий фрагмент складається з залізних вигнутих вузьких пластин з'єднаних залізними заклепками (по 6 шт.). Зверху 9 вузьких пластин кріпляться до широкої, яку прикрашають три круглі латунні пластинки з чеканкою у вигляді випуклих кружечків. До музею експонат було передано у 1926 році з маєтку Кантакузен-Сперанських в с. Велика Бурімка (тепер Чорнобаївський район).

Панцир кольчужний має вигляд сорочки з рукавами трохи нижче ліктя, яка одягалась через голову. Горловина округла з досить глибоким розрізом посередині. Кільця дрібні густого плетива. По подолу, по центру і вище прикрашена трьома смугами орнаменту у вигляді трикутничків з міді жовтого кольору. Ширина кольчуги з рукавами 120 см, в талії 56 см, довжина 62 см. Вага 4100 кг. Кільчате плетіння одинарне «на шип», кожне кільце поєднується з чотирма сусідніми. Металеві кільця клепані, середньої величини, діаметром 10 см, товщиною 1,6 мм. Ширина горловини 19 см. Кільця міцні, добре склепані і мають додаткове зварювання при нагріві в момент, можливо, гарячого клепання. Кільця округлої форми, що надає кольчужній тканині значну еластичність. На відміну від кольчуги X-XII ст., кільця у панциря значно дрібніші і тонші. Це було викликано створенням більш ефективного захисту і протистояння новим типам вузьких наконечників стріл, списів, пик, дротиків та інших зразків наступальної зброї. Крім того, кольчужні панцирі були більш зручними при носінні і набагато легшими від кольчуг попереднього часу.

Відсутність коміру і будь якого підсилення плетіння біля горловини можна пояснити тим, що шия воїна була захищена металевою сіткою-бармицею шолома, яка і захищала від ударів.

Такі надійні захисні властивості і якості кольчужного панциря сприяли його популярності і швидкому поширенню з ХУ ст. до кінця пізнього середньовіччя, коли вони захищали і від першої ручної вогнепальної зброї (фітільної і крем'яної). В цей час виробництво кільчатих обладунків досягло високого розвитку, було досить складним у виготовленні і потребувало значних витрат часу. Так виготовлення кольчужного панциря складалося з десятка окремих операцій, на які загалом витрачалось близько 6000 годин.

Ще одним цікавим обладунком в колекції музею і як доповнення до кольчужного панциря є кольчужна рукавиця. Збереглась вона майже повністю лише відсутні частина кілець на великий палець і обрамлення нижнього краю більшими кільцями.

Кільчате плетіння рукавиці одинарне «на шип», кожне кільце поєднується з чотирма сусідніми. Металеві кільця клепані середньої величини

округлі по формі діаметром 8,5 см, товщина 0,7 см. Плетіння рукавиці подібне до панцирного. Кольчужне полотно рукавиці збереглося разом з її другою частиною рукавиці, яка зроблена із шкіри білого кольору і з одного боку обшита конопляними нитками червоною тканиною. Ця частина рукавиці трохи більшого розміру за кольчужну. Шкіра задубла в багатьох місцях поживкла але добре збереглась. Розміри кольчужної половини рукавиці: висота 14 см, ширина 9 см, палець: висота 8 см, ширина 3, 1 см. Шкіряна частина: висота 17,5 см, ширина 14,5 см, пальця: висота 11,7 см, ширина 3,7 см. Полотно прямокутне рівне, для пальця створена окрема половинка. Верх має трикутну форму.

Порівнюючи плетіння панциря і рукавиці можна припустити, що вони є єдиним комплектом, яким користувався воїн і походять з одного місця.

Захисне наголів'я в експозиції музею представлене єдиним, але досить рідкісним експонатом – татарським (золотоординським) шоломом. По матеріалу виготовлення шолом відноситься до класу металевих, по конструкції тулії – до відділу клепаних, по формі купола – до типу сферо конічних.

Шолом став предметом наукового дослідження, проведеного у 2017 році Ю. Кулешовим, результати якого автор люб'язно надав музею. Саме це дослідження і дало змогу працівникам музею скласти на шолом науковий паспорт.

Шолом сильно пошкоджений, від двоскладової тулії добре збереглась тільки верхня конічна частина з наверхшам. Загальна висота - 16 см, діаметр – 21,8 см. Туля згорнута у воронку і має товщину 1,5 мм. Поверх неї симетрично приклепані чотири вертикально розташовані накладки. З цих чотирьох повністю збереглись лише дві накладки, довжина першої – 10,6 см, другої 10,9 см. Ширина всіх чотирьох накладок протягом всієї довжини коливається від 1,6 см до 2 см. Накладки виконують функцію ребер жорсткості і мають переріз у формі арки. Вони приклепані заклепками, які розташовані в один ряд, до тулії. Заклепки, які фіксують задній наклад, загнуті в середині. На двох повністю збережених ребрах-накладках таких заклепок по три. Форма їх головок кругла або полу сферична, діаметр головок заклепок – 0,7 см. Увінчує тулю наверхшя, загальною висотою – 8 см. Наверхшя складається з воронки діаметром 5,6 см, яка переходить в невелику основу. Воронка зафіксована чотирма заклепками, які розташовані в місцях, де основа наверхшя перетинається з накладками-ребрами. Це складає враження, що всі заклепки утворюють єдину композицію. В циліндричний «вихід» воронки вставлена витягнута конічна трубочка висотою 5,9 см. Нижній край основи наверхшя і обидва боки ребер-накладок мають дрібну насічку, можливо, виконану зубилом.

І хоча від музейного шолома залишилась лише верхня частина загальний вигляд може бути відновлений по аналогії з шоломами. Що відносяться до однієї серії. Перший експонується в Херсонському обласному краєзнавчому музеї і був знайдений біля с. Плоське неподалік м. Тирасполя (Республіка Молдова). Другий, майже повністю збережений, експонується в історичному музеї «Іскра» м. Казанлик (Болгарія) і був знайдений на високогірному плато Озана поблизу м. Габрово.

Відсутня частина музейного шолому могла мати такий вигляд. До нижнього (практично відсутньому у музейному шоломі), злегка відігнутого в лицьовій частині, краю циліндричної основи трьома заклепками кріпився козирок, схожий по формі на півмісяць. Над козирком, на циліндричній частині шолома був маскарон, зображення на якому досить умовно передає риси обличчя: ніс і брови викарбовані Y- подібним валиком, Під «бровами», з кожного боку, карбовані невеликі лінії передають зображення очей.

До нижньої частини циліндричної основи був приклепаний вінець, який мав вигляд широкої смуги, три чверті якої фіксувались до основи тулії. Остання третина була порізана на прямокутні фестони завширшки 1,5 см, загнуті в середину, для утворення петель, через які був протягнутий металевий стрижень для монтажу бармиці, кільця якої вставлялись в пази завширшки 0,6 см. Вінець фіксувався сімома заклепками, які були розташовані на відстані 10 см один від одного. З внутрішнього боку тулії під заклепки, якими кріпився вінець, підкладені квадратні шайби, що вказує на наявність шкіряного підшоломника. Дві прямокутні шайби зміщені до потиличної частини і, можливо, мали петельки для фіксування ремінця під підборіддям.

Конструкція, технічне рішення і прийоми оформлення, які були використані при виготовленні усіх трьох шоломів відносяться до далеких традицій, зокрема до шоломів так званого „цзиньського“ типу. Подальше детальне порівняння з шоломами інших регіонів дало можливість Ю. Кулешову стверджувати, що шоломи з Плоського, Озани і Черкаського музею були виготовлені носіями візантійсько-балканських або південно-європейських традицій. При цьому майстри, які їх виготовили, хоч і працювали в європейській техніці, в якості зразка використовували східно-азіатські бойові наголів'я. Час побутування цих шоломів дослідник відносить до другої половини XIII – XIV ст.

Деякі відомості про місце побутування цих обладунків є у звітах, що відправляв до Всеукраїнського Комітету (ВУАК) Академії Наук України її уповноважений О. М. Олександров. У жовтні 1925 року при перевезенні

експонатів Золотоніського музею до Черкаського він склав акт і зробив виписку з інвентарної книги. В акті О. Олександров записав збірки зброї ХУ – ХУІ ст. з Дробрівського маєтку князя Барятинського, з сіл Прохорівки і Ірклієва з маєтків Максимовичів. У воєнному відділі бувшого Золотоніського музею було 54 раритетні предмети, зокрема: гармати часів Б.Хмельницького, гаківниця з козацької “чайки”, сигнальна пушка, 4 лицарські обладунки, козацьке спорядження, кольчуга, клейноди, зброя ХVІ– ХVІІ ст., колекція татарських бунчуків, татарська булава та інші.

Володимир Шевченко

Volodymyr Shevchenko

ШАШКИ МАЙСТРА ОСМАНА ОМАРОВА ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Osman Omarov's Shashka's in the Collection of the National Museum of History of Ukraine

The article is devoted to the unique weapon artefacts in collection of the National museum of history of Ukraine. Two Caucasian shashka's produced in Osman Omarov's manufacture in Vladikavkaz in the late 19-beginning of 20th century is an object of this research. The aim of this article is to describe the features of this weapon, the history of its production and the biographies of their owners. To cooperate with all of this problems I've used the necessary methodology of historical research. The first part is devoted to the describing of the artefacts. All of their details, features of decoration and military conditions is included. The second part shows us a short biographical researches of the owners and the way how they coming into the museum collection. One of them was the family relic and passed from generation to generation as a legacy. And finally in the middle of 20th century museum bought it. About the second shashka I've collected more information. The owner of this weapon was the commissar in bolshevik army during the revolution of 1917-1921 and fought against the Ukrainian army and rebels. Than he became the member of the illegal military expedition of soviet troops to Afghanistan in 1929. He sold his shashka to the museum in 1959. He was retired at that time. And the last part of this article is about Osman Omarov and his manufacture in Vladikavkaz. This is about the armourer himself and the history of his little but very popular factory.

Серед зібрання зброї Національного музею історії України, зокрема є колекція кавказької зброї 19 – поч. 20 ст. Бойові та декоративні зразки

цього регіону славляться своїм унікальним та непересічним оздобленням, зручністю та практичною функціональністю. Протягом першої половини 19 століття, до завершення Кавказької війни, місцева холодна зброя, передовсім шашки та кинджали, були суто регіональним явищем. Цей військовий конфлікт значно вплинув на інтеграційні процеси у Північному Кавказі, перш за все, у широкому перейманні традицій використання і застосування різних видів озброєння. Спочатку Терське та Кубанське козачі війська переймають шашки та кинджали кавказького типу та використовують їх у своєму традиційному вбранні та озброєнні. Наприкінці 19 ст. із часу офіційного закріплення за деякими козачими військами Російської імперії даних зразків зброї, починається промислове виробництво на казенних заводах типових шашок та кинджалів. Вже на початку 20 ст. навіть деякі регулярні кавалерійські частини російської імператорської армії отримують на озброєння шашки, як основну холодну зброю.

Серед інших кавказьких зразків зброї у фондах НМІУ зберігаються дві шашки, котрі потрапили до музею різними шляхами, проте мають спільне походження.

Шашка з інвентарним номером 3-1310, кінця 19 – поч. 20 ст. Клинок незначної кривизни, однолезий, трьохдольний – 2 вузьких від руків'я біля обуха та 1 широке. Загальна довжина шашки з руків'ям – 94 см. Біля п'яти клинок прикрашений травленим рослинним орнаментом. З одного боку в середині рослинного орнаменту – травлений напис «Османъ», нижче, біля лева – напис «Османъ» нанесений шляхом глибокого гравірування. З другого боку клинка – серед травленого рослинного орнаменту зображення орла. Руків'я шашки дерев'яне, роздвоєне, оздоблене сріблом (700 проби). Прикрашене карбованим рослинним черненим орнаментом, доповнене фігурними поясками. Піхви дерев'яні, покриті чорною лакованою шкірою. Складаються з устя, наконечника, двох фігурних обоймиць з опуклими серцевинами. Одна з них доповнена фігурними платівками та рухливим кільцем для підвішування. На усті з внутрішнього боку статична скоба для підвішування. Елементи піхов прикрашені сріблом, чеканим, гравірованим та черненим рослинним орнаментом. Клинок та ножни у задовільному стані, але потребують незначної реставрації.

Шашка 3-1306, також не має точного датування. За всіма ознаками це кінець 19 – поч. 20 століття. Загальна довжина – 90 см, клинка – 74 см, піхов – 78 см. Клинок незначної кривизни, однолезий, двохдольний, з обухом. Біля п'яти з одного боку прикрашений травленим рослинним орнаментом і повздовжнім травленим написом всередині орнаменту «Османъ». Під

цим написом, біля лева, методом глибокого гравірування також нанесено «Османъ». Гравірований напис з двох боків оточений гравірованими фігурами орлів (з головами оберненими вправо). З іншого боку клинок також оздоблений травленим рослинним орнаментом та перпендикулярним по відношенню до клинка травленим написом «Османъ». Руків'я оздоблене чеканим, гравірованим та черненим сріблом (875 проби), апробовано 1990 р. Набалдашник монолітний, дерев'яний. Піхви покриті чорною шкірою, складаються із устя, однієї обоймиці та наконечника. Всі елементи піхов прикрашені сріблом, оздоблені чеканим, гравірованим та черненим рослинним орнаментом. На усті з внутрішнього боку статична скоба для підвішування. На скобу невідомим гострим предметом нанесено шість кирилических літер «АНГЛЧН». На обоймиці закріплене рухливе кільце для підвішування. Загальний стан артефакту задовільний.

Артефакти НМІУ, як і всі роботи майстерні Османова, оздоблені характерним лакським орнаментом. Дослідники поділяють етапи розвитку цієї орнаментики на дві періоди: 1. Роботи лакських майстрів у Казикумухському окрузі Дагестану; 2. Починаючи від 70-х рр. 19 ст., коли розпочинається відхід майстрів у великі центри поза межами Дагестану. Особливістю другого періоду, на який і припадає виробництво шашок із колекції НМІУ, було поєднання лакського та кубачинського стилів орнаментики. У попередній період ці майстри майже не перетиналися, тому це були окремі унікальні типи. Проте, з початком відходу до міст, у деяких майстернях працювали як лакські, так і кубачинські майстри, а вже їхні підмайстри переймали техніки обох зброярів. І в результаті наступне покоління майстрів стало носієм неповторного синтезу двох різних стилів. Дослідниця Аствацатурян вказує на поширення в означений період орнаментів курадар та мурх-накіч, котрі були споріднені з кубачинськими техніками. Запропоновані у статті шашки оздоблені яскраво вираженим орнаментом курадар. Цей орнамент відзначається характерним заплетенням спіраллю і перехрещенням стебел, а листя обернене всередину. Орнамент виконувався глибоким гравіруванням із вкрапленнями чернених розеток та листя.

Шашки майстра Османа Омарова із колекції НМІУ можна вважати не лише досконалим зразком кавказької холодної зброї, але й витвором ювелірного та оздоблювального мистецтва. У дослідженні вдалося простежити особливості зброї, місце її виготовлення та умови виробництва. Віднайдено біографічні дані власників досліджуваних шашок. Потенціал до подальших наукових пошуків може бути реалізований у руслі віднайдення додаткових фактів у походженні та використанні обох шашок.

Олена Попельницька

Olena Popelnytska

**ЯПОНСЬКІ МЕЧІ XVIII–XIX ст. З ЗБРАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**Japanese Swords of the XVIII–XIX Centuries from the Collection
of the National Museum of the History of Ukraine**

The article investigates the two ceremonial Japanese sword, stored in the National Museum of the History of Ukraine.

Decoration of the first sword in cloisonne enamel determines the time of its manufacture as the first decades of the Meiji period (1868–1912), when Japan began to produce high-quality art products with cloisonné and exported them to Europe. While Japanese cloisonné has been known since the end of the XVI century, improving their production technology started only in 1850–1870-ies. It started because the European technologists, after the invitation of the Japanese government to work in the country, developed a perfect composition of glass enamels together with the Japanese masters. It featured a wide colour palette and was well for polishing. Since the Japanese weapon business has been under the influence of Chinese art for long, in the decoration of the rim tachi presents traditional elements, known from the XIII–XIV centuries: image «Chinese herbs», blue background pattern, etc. In addition to borrowing from the Chinese arts and crafts, in the decoration of said tachi is apparent imitation of medieval Japanese swords, which gunsmiths of new time considered exemplary. The fact, that tachi was intended for solemn ceremonies, evidenced by the presence of his framed pictures of «imperial» as the heraldic symbol chrysanthemum, peony flower and purple color cord for hanging the sword.

The second Japanese sword from the collection of the National Museum of the History of Ukraine is wakizashi. The one of the sword blade is embellished with engraved images of the Fudō Myō-ō which know as a protective deity in Shingon traditions of Japan. The second of the sword blade is embellished with engraved images of the Dracon, which wraps around an attribute of Fudō Myō-ō the long Invincible sword with the Vajra.

Both sides of the tsuba of wakizashi are decorated with the relief composition «Chidori (plover) and wave design», whose wave is similar to «Omori Style Waves», which appeared on the works of tsubako Teruhid Omori (1729–1798) and became an example for imitation of other masters.

The traditional complement of wakizashi is knife cogatana, for which is ar-

ranged the pocket on the wooden scabbard for the blade. On the front side of the blade of this knife are engraved Buddhist symbols.

The wakizashi decorated with minimal decor in «samurai style».

This weapon, no doubt, is a ceremonial one, probably made in the workshop of Japanese imperial court.

The owner of the this sword could be a representative of the military estate, probably a parishioner of one of the temples dedicated to Fudō Myō-ō that, in particular, was located in Tokyo (Edo) and Kyoto.

Стаття присвячена дослідженню двох японських мечів, що зберігаються у Національному музеї історії України, виготовлені за часів Токугавського сьогунату (1603–1868) і є не лише досконалыми зброярськими виробами, а й творами декоративно-ужиткового мистецтва. Одним з мечів – тачі (з яп. «великий меч»), другий – вакідзасі (з яп. «той, що носить збоку»). Мечі відрізняються розмірами, конструкцією, призначенням та колом побутуванням.

Пишно декорований церемоніальний тачі належить до «довгих мечів», в той час як більш стриманий у оздобленні меч середньої довжини вакідзасі репрезентує один з найпоширеніших у Японії видів холодної зброї.

Меч тачі надійшов до музею у 1937 р. і походить з зібрання відомого колекціонера Б. І. Ханенка. Його декор у техніці перегородчатої емалі визначає час виготовлення тачі початком періоду Мейдзі (1868–1912), коли у Японії почали виробляти високоякісні художні вироби з клуазоне за розробленими у 1850–1870-х рр. технологіями з використанням скляних емалей, що вирізнялись широкою кольоровою палітрою і добре піддавались поліруванню. Оскільки японське зброярство здавна перебувало під впливом китайського мистецтва, у декорі оправи тачі присутні такі відомі з XIII–XIV ст. елементи як «китайська трава» та блакитне тло малюнка (т. зв. «пекінська лазур»). Про те, що означений тачі призначався для урочистих придворних церемоній, свідчить наявність зображень імператорських символів (геральдична хризантема, квітка півонії) та пурпуровий колір шнура для підвішування меча. Сюжет з квітками півонії, над якими літають метелики та бджоли, відомий у японській та китайській гравюрі. У Японії півонія вважалась квіткою імператорів.

Оправа меча має традиційну для тачі комплектацію «влаштування військового меча». Деталі фурнітури (серцеподібні вирізи «кабаняче око», виступи у формі трилисників, зображення квіток півонії, геральдичних

хризантем та «китайської трави» каракуси) є репліками деталей класичних мечів XII–XIV ст.

Становлення японського модерного емальєрства пов'язане з майстром Каджі Цунекічі (1802–1883) – розробником технології виготовлення виробів з клуазоне. Розробки К. Цунекічі та його послідовників дозволили відбутися «Золотій добі» емальєрства, яка почалася після представлення на Паризькій міжнародній виставці 1867 р. японських виробів з емаллями.

Кольорами емалей тачі з НМІУ є перламутрово-білий, салатний, ясно-сірий, брунатний, бузковий, жовтий, рожевий, чорний; тло забарвлене у бірюзовий (піхви) та синій (цуба) кольори.

Оскільки техніку «гарячої емалі» разом з сюжетами та орнаментальними мотивами японські майстри запозичили з Китаю, японські декоративно-ужиткові вироби схожі на китайські. Цією подібністю пояснюється те, що у путівнику по Музею мистецтв Всеукраїнської академії наук (1924) означений таті названо «китайською шаблею».

Час виготовлення тачі з НМІУ можна визначити добою Мейдзі (1868–1912), яка співпала з «Золотим віком» японського емальєрства. На користь цього, зокрема, свідчить наступне: 1) добре поліровані емалі яскравих і чистих кольорів з чітким розмежуванням кожного кольору; рецептура подібних емалей у Японії з'явилась наприкінці 1860-х – на поч. 1870-х рр.; більш ранні емалеві вироби мають пустоти, що при нагріві утворюються у бронзі (з часом заміненої міддю), матову нерівну поверхню та нечіткі межі між приглушеними бруднуватими кольорами; 2) використання чорної емалі, поширеної після 1870 р.; 3) зображення геральдичної хризантеми, у 1869 р. затверджене урядом Мейдзі офіційною емблемою імператорського дому; проте ця ознака не є чітким хронологічним індикатором, оскільки зображення хризантеми відоме з середньовіччя.

Призначення тачі з НМІУ дискусійне, адже емалеві оправы мечів рідкісні для японського зброярства. У мережі Інтернет представлена інформація про два меча катана та ніж танто доби Мейдзі, декор яких подібний до оздоблення меча з НМІУ: контури малюнка виконані з золотавого дроту, а на блакитному (або темно-синьому) тлі зображені лілеї, 16-пелюсткові хризантеми, «китайська трава», метелики.

Навряд чи подібні мечі виготовлялись на експорт, адже меч у Японії здавна мав не лише утилітарне, а й сакральне значення. Тачі з НМІУ міг бути коштовним дарунком.

Другим мечем з зібрання НМІУ, якому присвячене дане дослідження, є вакідзасі, який у 1935 р. передав до музею А. К. Левкович.

Лінія гартування на клинку вахідзасі візуально не простежується через наявність характерного для «нових» та «новітніх» мечів доби Едо дзеркального полірування.

З обох сторін клинка вахідзасі гравіруванням зображено постать буддійського божества Фудо Мьо-о та меч, обвитий драконом.

Обидві сторони цуби вахідзасі декоровані рельєфною композицією «Птахи над морем».

Традиційним доповненням вахідзасі є ніж когатана, для зберігання якого на внутрішній поверхні піхов влаштована кишеня. На чільній стороні клинка цього ножа гравіювані буддійські символи.

Два гравіровані зображення на клинку вахідзасі (у яких присутнє зображення ваджраїчного меча) вказують на зв'язок з ваджраїчною течією буддизму, у Японії представленою школою сінгон, що поєднала запозичений з Індії езотеричний буддизм (яп. мікко) з до-буддійськими віруваннями сінто.

Присутність на клинку вахідзасі зображення Фудо Мьо-о також може свідчити про те, що власником зброї був самурай. Настоятель кіотського дзенського монастиря Дайто-кудзі Такуан (1573–1645) у листах до відомого придворного фехтувальника Дзягю Тадзіма-но-камі закликав воїнів під час вправ з мечем брати приклад з «Непорушного» Фудо Мьо-о – борця з демонічними силами та захисника людства, «непорушність» якого уособлює душевну стабільність і внутрішній спокій.

Культ Фудо Мьо-о (яп. «Нерухомий Володар таємних знань (мудрості)») потрапив до Японії на початку IX ст. з Китаю і став популярним. Лише у області Канто (район Токію) Фудо-мьо-о присвячено понад 30 храмів школи сінгон.

У дзен-буддійській космогонії Фудо-Мьо-о вважається «проявленим» у матеріальному світі Космічним Буддою, що проповідує істинне вчення та знищує зло. Поглинаючи бруд людських душ та очищуючи їх, Фудо-Мьо-о допомагає трансформувати «емоції ілюзії» (чуттєві задоволення та гнів) у духовну енергію. На іконах-мандалах та статуях Фудо-Мьо-о (як і на вахідзасі з НМІУ) зображують страхітливим (з іклами, що стирчать з рота, з чорною або синьою шкірою) з ваджарним меч у руці або у «милостивий іпостасі» – сидячим на скелі у медитативній позі в оточенні захисників людства від злих сил – «Володарів Світла». Мотуззяними путами кендзяку з гирками на кінцях (які Фудо-Мьо-о тримає у руці) він зв'язує людські пристрасті. Полум'я, що охоплює його постать – це «вогонь мудрості», що підтримує життєдіяльність Всесвіту і кожної людини, знищуючи невігластво та карму.

З Фудо-Мьо-о пов'язане друге зображення на клинку вакідзасі – композиції «Меч, обвитий Царем-драконом»: присутній у цій сцені дракон Курікара-рю-о (якого буддійська традиція вважає «Перетвореним Тілом» Фудо-Мьо-о), певно, пов'язаний з до-буддійською міфологією сінто.

Вперше ця сцена була зображена на мечі «Фудо Масамуне» роботи буддійського ченця Ньюдо Масамуне (1288–1328) та мечі XIV ст. майстра Кагеміцу, на клинку якого, як і на мечі «Фудо Мамасуне», була гравійована мантра Фудо-Мьо-о: «Посвячений непереможною ваджрою, той, що змушує тамувати гнів».

Присутній у означеній сцені довгий дволезовий меч з руків'ям-ваджрою є «Непереможним мечем» – уособленням торжества буддійського знання над невіглаством, яке заохочують злі духи та демони. Символ ваджраїзму, ваджра – запозичений з індуїзму непереможний скіпетр бога Індри. Ваджарний меч є атрибутом «гнівних» божеств, до яких належить Фудо-Мьо-о. Зображена на вакідзасі з НМІУ ваджра у формі тризубця символізує такі буддистські поняття як три часи (минуле, нинішнє, майбутнє), три «духовні канали», знищення «трьох отрут», три «тіла Будди», три «брами» (тіло, мова, розум).

Атрибуція вакідзсі з НМІУ дискусійна. Виявлені на Інтернет-ресурсах аналогії гравіруванню з зображенням Фудо-Мьо-о на японських мечах є не давнішими за другу половину XIX ст. В той же час сцена з мечем, обвитим драконом, на японських мечах відома з XIV ст.

Оправа вакідзасі з НМІУ з мінімальним декором належить до «оздоблення у самурайському стилі» і відповідає естетичним уявленням про вигляд справжньої зброї: вишукано, ошатно, без надмірностей та строкатості, зайвої деталізації; зі «слідами часу» – патини, потертості від дотику рук, що торкались зброї під час традиційного ритуалу «споглядання клинка меча».

Означена зброя є парадною (церемоніальною), можливо, виготовленою у придворній майстерні. Про це свідчать наступні ознаки: 1) використання дорогого сорту чорного лаку та шкіри ската, а не їх дешевих імітацій; 2) технічне глибоке гравірування, можливе лише на добре гартованій сталевій поверхні; 3) якісний клинок з досконалим дзеркальним поліруванням; 4) наявність художніх цуби та металевих деталей фурнітури, виконаних у єдиному стилі.

Власником вакідзасі міг бути представник військового стану, ймовірно, прихожанин одного з храмів, присвячених Фудо-Мьо-о, які, зокрема, діяли у Токіо (Едо) та Кіото. Вакідзасі з НМІУ може бути вотивом, нагородою або дарунком.

При датуванні вакідзасі з НМІУ нижньою хронологічною межею можна вважати початок доби Едо (1603–1868), коли з'явилась відсутня за «доби воєн» костюмна (парадна) зброя з художніми цубами, а серед самураїв поширився культ Фудо-Мьо-о. Проте цуба вакідзасі з НМІУ є не «старшою» за другу половину XVIII ст., коли з'явилась декоративна композиція «хвиля Оморі».

Верхньою хронологічною межею створення вакідзасі з НМІУ можна вважати початок доби Мейдзі (1868–1912), коли японські мечі стали серійними, а не штучними виробами. До того ж, тогочасні гоніння на буддизм унеможлилювало виготовлення меча з буддійською символікою.

Тарас Рак

Taras Rak

ЯПОНСЬКА ХОЛОДНА ЗБРОЯ У КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Japanese Cold Weapons in the Collection of Lviv Historical Museum

The collection of Lviv Historical Museum includes 22 pieces of Japanese cold weapons. Three of these items are serial M30 bayonets for the factory-made Arisaka rifles, while the others are blade weapons and polearms from the 18th – 19th centuries, made in accordance with Japanese weapon design traditions.

The subjects of this study are the following kinds of Japanese cold weapons from the museum collection: aikuchi and tantō knives, hamidachi, bayonets for the factory-made Arisaka rifles, yari spears and the naginata pole weapons.

These kinds of Japanese cold weapons usually require more extensive coverage, since the focus of most researchers is primarily aimed at a kind of a visiting card of Japanese weaponsmith — Japanese swords. Due to this specific reason the subject of Japanese swords is well developed and will be omitted in this paper.

It can be noted that a study of sixteen pieces of Japanese cold weapons of the twenty-two that are stored in the collection of Lviv Historical Museum has lead to some positive outcome. In particular, certain items have been correctly attributed, and five items from the inventory group “Weapons” have been restored. Hieroglyphic inscriptions on Japanese weapons were fully or partially read, contributing to the clarification of attribution and giving a boost to further research.

Колекція Львівського історичного музею (ЛІМ) нараховує 22 одиниці японської холодної зброї. З-поміж них три — являють собою серійні багнети М 30 до гвинтівки Арісака заводського виготовлення, решта — клинкова та древкова зброя XVIII — XIX ст., виконана у традиціях японського зброярства.

Шляхи знаходжень зброї до Музею різноманітні — з Національного музею ім. короля Яна III у Львові (1940 р.), з колекції Болеслава Ожеховича (яка становила окремих відділ Національного музею ім. короля Яна III), з Одеського історико-красназничого музею (1968 р.), із Полтавського красназничого музею, з Ленінського районного народного суду м. Львова (1989 р.) тощо.

Японську клинкову зброю з музейної колекції можна поділити на короткоклинкову та довгоклинкову. Цей поділ є досить умовний, оскільки довжини клинків (та їх співвідношення) у різні періоди історії Японії змінювались, і, відповідно, змінювалась суть терміну «короткий» чи «довгий» клинок. Точнішим (але теж відносним) є поділ клинкової зброї на ножі та шаблі.

Традиційно в Японії ножем вважалась клинкова зброя з довжиною клинка до одного сяку — близько 30 см, клинкова зброя з довжиною клинка від одного сяку до двох (30 – 60 см) — це вже коротка шабля вакідзасі, тііса-гатана, косі-гатана та інші, від двох сяку — довга шабля катана, таті, но-даті тощо. Серійна зброя заводського виготовлення у цій класифікації стоїть дещо окремо.

Предметом даного дослідження є наступні види японської холодної зброї з музейної колекції — ножі айкуті, танто, хамідасі, серійні багнети до гвинтівки Арісака, списи ярі, такий різновид древкової зброї, як нагіната. Ці види японської холодної зброї зазвичай потребують ретельнішого висвітлення, оскільки основна увага більшості дослідників спрямована на своєрідну візитну картку японського зброярства — японські шаблі. Саме тому тема японських шабел є досить опрацьованою і в даній роботі не розглядається.

Багнети слід розглянути окремо. На відміну від інших зразків японської холодної зброї у колекції ЛІМ, кожен з яких є ручної роботи і, незалежно від того, має він суто декоративний характер чи бойове призначення, являє собою витвір зброярського мистецтва країни сонця, що сходить, багнети є виробами масового, заводського виготовлення та утилітарного призначення. Відповідно, ці вироби не мають індивідуального мистецького навантаження. В їх оформленні чітко простежується «європеїзація».

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що проведене дослідження шістнадцяти одиниць японської холодної зброї з двадцяти двох, які зберігаються у колекції ЛІМ дало певні позитивні результати. Зокрема: уточнена атрибуція деяких пам'яток, у ході досліджень проведена реставрація п'яти одиниць збереження фондової групи «Зброя». Було повністю чи частково відчитано ієрогліфічні написи на японській зброї, що сприяло уточненню атрибуції і дало поштовх для подальших досліджень.

Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко, Роман Прохватило

Tamara Kondratenko, Nataliya Kondratenko, Roman Prokhvatilo

**КРЕМІННІ МИСЛИВСЬКІ РУШНИЦІ XVIII СТОЛІТТЯ
ЗІ ЗБОРЯРСЬКОЇ ЗБІРКИ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО**

**Flintlock Hunting Rifles of the 18th Century in the Vasyl Krychevsky
Poltava Local Lore Museum Collection**

The research results of the 18th century hunting weapon samples – rifle firelocks of European and Russian production from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection are given in the article. Attribution of museum objects is made, history of their making and usage is traced. Work of the Ukrainian Scientific Research and Antiquity and Art Monuments Protection Society in Poltava Region members in the field of rescuing antique weapon from aristocratic estates during revolutionary events in 1917–1919 is observed. Directions of including explored objects into museum space are shown.

Серед зброярських артефактів, що стали невід'ємною частиною людського життя, особливе місце належить мисливській зброї.

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, де за більш як сторічну історію сформувалась одна з найцікавіших в Україні колекційна збірка зброї і військових обладунків, що презентує зброярські традиції різних країн і регіонів світу, зібрання мисливських рушниць XVIII – початку XX ст. складає близько третини експонатів.

Автори поставили собі за мету провести дослідження кремінних мисливських рушниць XVIII ст. із колекції музею та укласти повні наукові описи цих музейних предметів для введення їх у науковий обіг та музейний простір.

Актуальність поставленого завдання підкріплюється, перш за все, тим, що більшість зразків ручної вогнепальної зброї музею належать до довоєн-

ної колекційної збірки, значна частина якої нині залишається депаспортизованою, як і інші колекції музею, що постраждали у роки Другої світової війни (1939–1945). Багато експонатів, а серед них і зброя, були відправлені до м. Уфа (Росія) у 1941 р., де частина з них була втрачена під час евакуації та реевакуації. Інші, залишені у музеї в окупованому місті, згоріли у пожежі 21–23 вересня 1943 р. Тоді, відступаючи з Полтави, гітлерівці грабували і спалили будівлю музею. Наявна фондово-облікова документація дозволяє встановити лише те, що досліджувана зброя у передвоєнний час (1939 р.) знаходилась у музейному фонді, однак, походження її на той час вже залишалось невідомим. Найбільш вірогідною причиною можемо вважати те, що у 1939 р. до заново переписаних інвентарних книг Полтавського державного історико-краєзнавчого музею з політичних міркувань не були включені відомості про музейні предмети, що мали «дворянське» походження і надійшли до колекції у 1917–1919 рр. Фактично, це були національні цінності, що опинилися під загрозою знищення у перші роки після жовтневого перевороту 1917 р. У вирі революційних, а потім воєнних подій Української революції (1917–1921) предмети історико-культурного значення з покинутих поміщицьких маєтків, у тому числі антикварна зброя, стали об'єктами знищення, відвертого грабування, а отже більшістю мали піти у небуття.

Значну роль у порятунку “культурних скарбів нації” відіграло Українське наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, яке у січні 1919 р. виступило з ініціативою створення Губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Губкопмис). До складу нової фундації увійшов і Михайло Якович Рудинський (1887–1958) – український педагог, етнограф, археолог та музеєзнавець. За короткий час він, разом з іншими співробітниками комітету, організував облік і охорону пам'яток у колишніх панських маєтках, переправивши цінні історико-культурні речі до земського музею. З метою збереження пам'яток музейного значення у складі виїзної комісії комітету, Михайло Якович неодноразово вирушав у найвіддаленіші райони губернії, рятуючи родинний архів, картини, гравюри, мініатюри у маєтку князя Кочубея у Диканьці, витончені художні вироби з фарфору і бронзи у маєтку поміщика Іловайського у с. Абазівка поблизу Полтави, цінну мистецьку колекцію князя М. В. Репніна в Яготині та багато інших предметів, що стали згодом окрасою збірок полтавських музеїв.

Звіти про діяльність Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині містять доволі

детальну інформацію про надходження предметів озброєння до губернського музею у 1919 р.

Про роботу з порятунку цінностей, у тому числі і старовинної зброї з покинутих дворянських маєтків, згадує у спогадах Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1973) – завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, а згодом Народного музею Полтавщини у 1916–1919 рр. Особливу увагу привертає його розповідь про порятунок «скарбів» з маєтку князів Кочубеїв у Диканьці.

Старовинний козацький рід Кочубеїв, що отримав рангові землеволодіння на Полтавщині ще у XVII ст., славився вишуканими предметами оздоблення палацу. Серед речей, що прикрашали його інтер'єри, не останнє місце займала старовинна холодна і вогнепальна зброя. Кочубеївський палац, що налічував близько 100 кімнат, “був буквально набитий в окремих кімнатах (кілька віталень, кабінет князя, буфетні приміщення, канцелярія) прикрашені картинами, ... старовинною бронзою, ... гобеленами, цінним фарфором, фаянсом, старовинною зброєю...”. Збереглися реєстри предметів, що їх вдалося врятувати з палацу у квітні 1919 р., де, зокрема, зафіксовано 72 одиниці старовинної зброї. Це лише частина тих цінностей, які містив будинок Кочубеїв, адже він уже до того був пограбований у ході революційних подій місцевими мародерами. Цінності вивезли досить вчасно, бо у кінці 1919 р. палац згорів ущент. Таким чином, частина депаспортизованих зразків давньої зброї із сучасної музейної колекції значною мірою може мати “кочубеївське” походження.

Увагу привертають, перш за все, дві чудові мисливські рушниці з кремінним замком батареїного типу, які вражають своєю вишуканістю та багатством оздоблення. На стволах обох рушниць добре помітні написи: “CARL WAGNER” та “CARL WAGNER à WARSOVIE”, а отже, обидва зразки були виготовлені відомим німецьким зброярем Карлом Христіаном Вагнером (роки життя невідомі), родом з м. Дрезден, що у 1754–1764 рр. працював майстром при дворі польського короля Августа III Фрідріха у Варшаві. Рушниці майстра Карла Вагнера – яскравий зразок кустарного зброярського виробництва XVIII ст., коли фірмове виробництво зброї ще не набуло поширення. Кожен екземпляр виготовлявся індивідуально і мав надзвичайно високу якість, а, відповідно, і вартість.

Великий калібр обох рушниць свідчить про те, що вони призначені для полювання на ведмедя, кабана, лося. Для цього виду мисливства необхідна куля з високою зупиняючою дією, енергія удару якої безпосередньо залежить від калібру зброї.

До цікавих зразків кремінної вогнепальної мисливської зброї відносяться і кремінні рушниця за інвентарними номерами Зб 111, Зб 112, Зб 368 російського та західноєвропейського виробництва. Усі вони також належать до довоєнної зброярської колекції, адже відомості про них знаходимо у інвентарних книгах №№ 11 та 19 Полтавського державного історико-краєзнавчого музею 1939 р. та списку зброї, реєвакуйованої з Уфи (Росія).

Не зважаючи на пошкодження і втрати, яких зазнали розглянуті музейні предмети за більш як трьохсотлітній час свого існування, вони мають значний експозиційний потенціал. На жаль, у ході дослідження історії надходження описаних мисливських рушниць до колекції музею, автори оперують припущеннями та непрямими доказами.

“...Під час нашого лихоліття становище пам’яток мистецтва набуває катастрофічного характеру...” – зазначав М. Я. Рудинський, коментуючи стан порятунку культурних цінностей у 1919 р.

Однак, втрати цінностей національного рівня розпочалися ще задовго до 1917 р. Як відзначає у своїй розвідці “Приватні колекції Українці” відомий дослідник С. Білокінь, Кочубеї активно розпродували свої колекції ще у 1905–1907 рр. на аукціонах у Парижі, що викликало засудження співвітчизників і звинувачення у невиправданій паніці. Однак, як показали наступні історичні події, князь В. С. Кочубей зовсім не перебільшував загрозу, а лише рятував родинні реліквії.

Доля практично всіх приватних колекцій зброї після жовтневого перевороту 1917 р. склалася приблизно однаково: майже усі вони загинули у вирі безкінечного перерозподілу власності, грабунків, варварського нищення. Антикварній зброї з кочубеївського маєтку пощастило: стараннями В. Ф. Ніколаєва та М. Я. Рудинського вона опинилась у музеї. Однак, у пориві класового патріотизму ще у 1920–1930-ті рр. усі ці чудові зразки зброярського мистецтва втратили свою історію, а після подій воєнного лихоліття 1941–1945 рр. розчинились серед численних депаспортизованих музейних предметів. Першочерговим завданням музейних працівників нині є продовження досліджень як самих музейних реліквій, так і невідомих досі архівних документів, творчої спадщини видатних дослідників минулого Полтавщини.

Петро Слободян, Тарас Рак, Мар'яна Верхотурова

Petro Slobodyan, Taras Rak, Mariana Verhoturova

**ГАРМАТИ «АПОСТОЛКИ» 1740 РОКУ З КОЛЕКЦІЇ
ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ**

**«Apostolovki» Cannons Since 1740
in the Collection of the Lviv Historical Museum**

The aim of the work is based on complex research, in particular, the study of weapons science and art, analysis of historiography and sources, clarification and additions to the attribution of a number of samples of artillery armaments of the XVIII century. from the collection of the Lviv Historical Museum. These are seven bronze cannons of 48-50 mm, the so-called «apostolocks», made in 1740 by Lviv as a possible author, which historiographical tradition considers Ivan Polyansky. Today, in the collection of the Lviv Historical Museum, seven bronze cannons are stored in this series.

Метою роботи є на основі комплексних дослідень, зокрема, зброєзнавчого та мистецтвознавчого аналізу, вивчення історіографії та джерел, уточнити та доповнити атрибуцію серії зразків артилерійського озброєння XVIII ст. із збірки Львівського історичного музею. Це сім бронзових гармат, калібру 48—50 мм, так званих «апостолок», виготовлених у 1740 р. у Львові можливим автором, яких історіографічна традиція вважає Івана Полянського.

Гармати «апостолки» неодноразово ставали предметом уваги істориків, Спробуємо систематизувати історіографію їх досліджень.

Одна з гармат «апостолок», «Св. Тома» згадується як депозит магістрату Львова, в каталозі зброї Музею Любомирських 1876 р. під номером 396. Це перша відома нам публікація про ці гармати як музейні предмети.

Julian Kołaczowski у 1888 р. у своїй праці *Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce* подає наступну інформацію: «В міському архіві у Львові зберігається 6 гармат так званих «апостолів» кожна з яких має на собі ім'я одного з апостолів, герб міста Львова та рік 1740 і важить близько 110 фунтів, однак не відомо де вони вилиті, але здається що у Львові, бо в міських архівах є сліди цього.

У 1894 р. у Львові пройшла виставка стародавніх пам'яток най були представлені всі сім гармат «апостолок». У каталозі до цієї виставки укладеному Владиславом Лозинським подано загальний опис гармат і окремо написи на кожній пам'ятці.

В описі виставки людвісарського мистецтва, яка проходила в Національному музеї Яна III у Львові, 1920 р. її куратор Кароль Бадецький зазначає, що тут експонувались гармати «апостолки» 1740 р. Це найдавніша з відомих авторам публікацій, у якій висловлюється думка, що автором цих гармат є Іван Полянський.

У 1929 р. було видано презентаційну книгу «Muzea gminy miasta Lwowa», у якій подано зображення двох «апостолок»: «Св. Матвія» і «Св. Томи» та їх детальні описи.

У путівнику по Музею імені короля Яна III повідомляється, що під аркадою в Італійському подвір'ї експонуються «сім гармат бронзових львівських, званих «апостолками» з 1740 р. роботи ймовірно Івана Полянського, львівського людвісаря».

Серед дослідників другої половини ХХ ст. найбільше інформації про «апостолки» є у працях Павла Жолтовського. Дані, що подані у них переважно базуються на попередніх дослідженнях, проте доповнені аналізом художньо-стилістичних особливостей.

Олег Мальченко, доповнюючи висновки попередників, робить важливе зауваження, що на момент виготовлення гармат «апостолок» Львів вже не потребував в арсеналі значної кількості бойових гармат.

Андрій Козицький робить припущення, що гармати могли бути вилиті на замовлення родини Жевуських.

Сьогодні в колекції Львівського історичного музею з цієї серії зберігається сім бронзових гармат. Опишемо одну з них.

Довжина ствола загальна 900 мм
Діаметр каналу ствола 49 мм
Довжина дульної частини 435 мм
Довжина чопової частини 165 мм
Довжина казенної частини 231 мм
Довжина винграду 69 мм
Товщина базового кільця 12 мм

Відстань від базового кільця до центру запального отвору 43 мм

Тіло гармати конічної форми, конструктивно і візуально ділиться на три частини: дульну, чопову і донну.

Дульне потовщення змодельоване у вигляді кількох різнопрофільних примикаючих один до одного кілець різного діаметру (від дульного зрізу: кільце типу астрагал переходить у скоцію, далі знову йде астрагал, до якого примикають три кільця типу четвертний валик в порядку зменшення діаметру). Плавним вигином дульне потовщення переходить в ствол.

Дульна шия на 3/4 оперезана рельєфним фризом, змодельованим у вигляді рослинних волют оздоблених листочками. Обмежує дульну шию поясок, сформований з кільця типу астрагал, до якого примикають з обох боків тоненькі кільця типу поличка. Далі гарматний ствол оздоблений пишним фризом з трьох частин з однаковим зображенням центрі цього зображення є паноплія: дві гармати на лафетах, які розвернені одна до одної казенними частинами, під дулами яких лежать ядра. Над гарматами є чотири перехрещені списи. Над панолією масивна герлянда з чотирипелюсткова квіткою у центрі. Кінці герлянди прямовисно спадають аж до низу композиції, обмежуючи її по боках. Над герляндю розміщений херувимчик, по боках дитячі голівки.

У центрі дульної частини ствола розташоване рельєфне зображення св. Івана Предтечі. Під фігурою є напис латиною маюскульними літерами S. IOANES. В. Хреститель зображений у вигляді старшого чоловіка з непокритою головою і бородою, одягнений у гаматій. Права рука опущена донизу, лівою він оперється на патерицю з хрестом, що обручена спадаючою стрічкою. Фігура стоїть на воді, що зображена як полоса з викарбуваними тонкими хвилястими лініями. Довкола голови є масивний німб.

Дульну частину завершує фриз із поторюваних стилізованих лисків аканта та декілька кілець різного профілю: астрагал, скоція, четвертний валик, астрагал, схил, скоція, четвертний валик.

Чопова частина найкоротша. Від дульної частини відмежовує обруч. Чопи симетричні, розміщені горизонтально, по лінії центральної осі гармати. Довжина правої чопи – 45 мм, діаметр – 43 мм. Довжина лівої чопи – 44 мм, діаметр 42 мм. Також у чоповій частині розміщені дві дуги, (т. з. дельфіни) виконані у вигляді морських потвор — левіафанів. Поміж ними по центру чопової частини викарбувана чотирьох пелюсткова розетка, середина якої заштрихована решіткою. Чопову частину завершує кільце астрагал, яке примикає до “гострого” астрагалу і скоцією переходить в казенну частину.

Казенна частина починається кільцем типу обруч. Далі поміщено герб Львова: картуш німецького типу в бароковому обрамленні з листків аканта. Над картушом шляхецька корона. Поле щита штрихувань немає. На щиті відкрита брама з трьома вежами в котрій встаючий (стрибаючий) лев в короні повернутий у ліво, що тримає в лапах три пагорби і зірку. Як бачимо герб зображений з рядом помилок та неточностей притаманних польській геральдичній школі.

Під гербом дата: «1740», а далі астрагал, за яким по центру розміщений запальний отвір в квадратній панівці. Обабіч запального отвора є напис: з ліва «№ 1», а з права «111 lb». Номер «1» це очевидно порядковий номер гармати за одним з інвентарів львівського міського арсеналу. Друге число це вага гармати у фунтах на несена нагармату в час цієї ж інвентаризації. Можливо, що це інвентар, який склали австрійські військові у 1772 році після зайняття Львова.

Базове кільце масивне. Винград – біконічної форми.

На гарматах, які сьогодні зберігаються в Львівському історичному музеї є наступні написи:

«Ім'я» гармати	Номер за інвентарем 1772 року (?)	Вага
«S. IOANES. B.»	«№ 1»	«111 lb»
«S. MATTHAEUS»	«№ 3»	«116 lb»
«S. JUDAS THADEUS»	«№ 4»	«123 lb»
«S. BARTHOLO»	«№ 5»	«110 lb»
«S. TOMAS»	«№ 7»	«106 lb»
«S. JACOBUS M.»	«№ 8»	«109 lb»
«S. ANDREAS»	«№ 9»	«98 lb»

Гармати-«апостолки» за типом є польовими гармати, які використовувалися з другої половини XVII ст. Втім, привертає увагу їх малокаліберність – гармати є однофунтовими. Припускаємо, що це можна пояснити тим, що на час виготовлення гармат, Львів вже не мав потреби в більш потужній артилерії.

Привертає увагу той факт, що, попри численні згадки в історіографії про серію з 12 гармат «апостолок», лише інвентар 1772 року фіксує таку їх кількість. Вже у 1866 році «апостолок» лише 7. Така ж їх кількість зберігається сьогодні в ЛІМ. На жаль, в історіографії нам не вдалося відшукати згадок про долю решти гармат цієї серії.

В інвентарних книгах Львівського історичного музею гарматам присвоєно наступні номери: 3-2921, 3-3319, 3-3320, 3-3321, 3-3322, 3-3504, 3-2384 [ЛІМ, Інв.№ 3-2921, 3-3319, 3-3320, 3-3321, 3-3322, 3-3504, 3-2384]. Гармати є окрасою колекції артилерії та частиною постійної експозиції Львівського історичного музею.

Михайло Філоненко

Mykhailo Filonenko

**КОЛЕКЦІЯ РУЧНОЇ КОРОТКОСТВОЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ
ЗБРОЇ У ФОНДОЗБІРНІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

**Collection of hand-held short-barreled firearm in the fund collection of
the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War**

A unique collection has been created in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Its component is a storage group "Weapons & Equipment" that has more than 2,000 units. Among them are 200 handguns.

There are the combat, signal, sport handguns, etc. All of them were rendered inoperable in the museum collection.

These are the weapons of time of World War II and warfare in Afghanistan. 107 units of this collection are the personal weaponry of particular personalities; most of them were the members of the Soviet resistance movement.

Attribution of handguns isn't difficult as they are the samples of serial production. The complications arise with non-typical samples of handguns remodeled or craft produced.

У Національному музеї історії України у Другій світовій війні сформувався колекція, яка налічує тисячі унікальних музейних предметів. Важливим складником фондowego зібрання є група зберігання «Зброя і техніка» (ЗТ). Вона охоплює колекції зразків бойової техніки (гармати, танки, самохідні установки, автомобілі та броньовані автомобілі, пускові установки, літаки тощо), вогнепальної зброї (пістолети, пістолети-кулемети, гвинтівки, карабіни, автомати, кулемети), холодної зброї (ножі, штики, шаблі, шапки, мечі, кортики), боєприпасів часів Другої світової війни та повоєнних років. Станом на початок 2018 р. ця група акумулювала понад 2000 одиниць зберігання. На постійне державне зберігання до музейної фондозбірні передано і чимало зразків ручної короткоствольної вогнепальної зброї – пістолетів.

У процесі роботи з цими музейними предметами виникла потреба дослідження колекції пістолетів, зокрема чітко визначити їхні моделі та виробників. Не менш важливим було питання щодо класифікації ручної короткоствольної вогнепальної зброї за такими критеріями: бойова, сигнальна чи спортивна.

Формування колекції короткоствольної вогнепальної зброї тривало не одне десятиріччя. До фондозбірні Меморіалу пістолети надходили від установ та організацій. Справжній інтерес становить зброя, яку передали безпосередні учасники Другої світової війни та їхні нащадки.

Колекція пістолетів у фондах Меморіального комплексу налічує 200 одиниць (далі – од.), однак не всі зразки підпадають під визначення «короткоствольна вогнепальна бойова зброя». У фондозбірні зберігаються 4 сигнальних пістолети (ракетниці), призначені для здійснення оптичного зв'язку, 2 спортивних пістолети та 3 однозарядні пістолети, камуфльовані під авторучку. Серед сучасних зразків вирізняється пістолет з ударним капсульним замком XIX ст., захоплений як трофей у війни Афганістані.

Сучасні пістолети можна розділити на дві групи: револьвери (револьвер – від англ. Revolve – обертати) та самозарядні пістолети. Колекція Меморіального комплексу містить 39 револьверів. Серед них зразки радянського, американського, англійського, бельгійського та італійського виробництва.

Колекція самозарядних пістолетів доволі різноманітна (151 од.). Тут представлені зразки радянського, австро-угорського (австрійського), американського, бельгійського, іспанського, італійського, німецького, французького та чехословацького виробництва.

Атрибуція цих музейних предметів не викликає труднощів, оскільки вони є зразками серійної продукції, мають відповідні відтиски, клейма та номери. Набагато складніше визначити моделі, що надійшли в музей після внесення значних змін у їхній зовнішній вигляд. Серед таких пістолетів є копія системи Браунінга 1906 р.

Певні ускладнення виникають із нетиповими зразками зброї. З-поміж них варто виокремити пістолет із затвором типу «Пібоді-Мартіні» (Peabody & Martini), захоплений як трофей в Афганістані.

Особливо складно атрибутувати зброю, яку переробляли чи виготовляли кустарним способом. У фондах музею зберігаються такі зразки цієї зброї:

– однозарядний пістолет, перероблений із ракетниці системи «Вальтер» 1936 р. – 1 од.;

– саморобний пістолет, подібний до бельгійського «Клеман» зразка 1908 р. (Clement Mle. 1908) – 1 од.;

– саморобний пістолет із написом «made in Czechoslovakia», захоплений в Афганістані як трофей – 1 од.;

– саморобний пістолет типу ТТ – 1 од.

Незважаючи на те, що ці зразки зброї не є серійними, вони не втрачають своєї історичної та наукової цінності. Пістолети, виготовлені цим спосо-

бом, є по-справжньому унікальними й користується попитом у середовищі колекціонерів зброї.

Усі музейні зразки зброї приведені в небоєздатний стан. Здебільшого – це бойова зброя періоду Другої світової війни та бойових дій в Афганістані. 8 одиниць цієї зброї представлені в основній експозиції музею. Вони є оригінальними артефактами вітчизняної історії.

Слід зазначити, що 107 одиниць із цієї колекції є особистою зброєю конкретних учасників Другої світової війни та бойових дій на території Афганістану. Переважна більшість цих пістолетів належала учасникам радянського руху Опору.

У процесі дослідження колекції було виявлено, що в музеї бракує зразків пістолетів японського виробництва. Необхідно наголосити, що в музейній фондозбірні немає ручної короткоствольної вогнепальної зброї представників Українського визвольного руху, а також учасників бойових дій на Сході України. Отримання такої зброї дасть змогу наочно, глибше й детальніше висвітлювати в практичній роботі музею історію Другої світової війни та захисту суверенітету й незалежності України на початку ХХІ ст.

Гремі Макартур

Graeme McArthur

НОВИЙ ЕЛЕКТРОЛІТИЧНИЙ МЕТОД ДЛЯ ОЧИСТКИ СРІБЛА НА СКЛАДНИХ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ ЗРАЗКАХ СХІДНОЇ ЗБРОЇ ТА ОБЛАДУНКІВ

A New Electrolytic Method for the Cleaning of Silver on Complex Composite Items of Eastern Arms and Armour

The Ottoman, Middle Eastern and Asian arms and armour collection at the Wallace Collection in London is currently being recatalogued. Conservation is concurrently taking place in order to facilitate new photography and the eventual redisplay of this collection. The cleaning of silver has been a large part of this work as it is difficult to prevent silver reacting with pollutants in the air to form a dark silver sulphide layer. The highly decorative and composite nature of these objects makes cleaning by traditional methods very challenging, not to mention the ethical issues of removing silver with every cleaning. The amount of gilded silver is another issue as any abrasive action will remove the very thin gold layer and completely change the appearance of the object's surface.

Electrochemical methods have been used to clean silver for many years. It has the advantage of being completely non-abrasive and reducing the silver sulphide back to silver, so very little material is lost. Silver in a solution (electrolyte) will react at a certain rate, this rate is known as the corrosion potential (E_{corr}). Electrochemical cleaning works by applying a current across an object and carefully controlling the potential. By setting the E_{corr} to the correct level the silver sulphide will be reduced back to silver.

However composite objects such as arms and armour cannot be fully submerged and dismantling is extremely interventive and potentially damaging to the object. Methods of localised electrochemical treatment have been developed but there have always been issues with control. However in recent years a collaborative project between the Conservation Research Unit at the University of Applied Sciences Arc (UR-Arc CR) in Neuchâtel, the conservation workshop of Saint-Maurice Abbey (Valais) and the Institute of Art History and Museology at the University of Neuchâtel have produced a device that seems to solve a lot of these problems.

The Wallace Collection has been lucky enough to work with Dr Christian Degryny from UR-Arc CR to manufacture one of these devices, known as a Pleco. The main advantage of the Pleco over other electrochemical methods is the level of control. The pumping system used means that the electrolyte is only in contact with the surface very briefly and will not run. This is especially important for many items of arms and armour that may have ferrous or organic materials directly adjacent to the silver that requires cleaning. The potential being applied can also be carefully controlled so that it is just at the point where silver sulphide will be reduced back to silver, thus reducing the chance of over cleaning.

The Pleco is especially useful when it comes to silver gilt surfaces. As it is non-abrasive the layer of gold will not be affected, although the reduction of the silver sulphide will cover it with a layer of silver. However by simply reversing the potential this can be easily oxidised and removed. Unlike plain silver this means that material is being removed by this cleaning method but at least the gilding will remain intact.

There are however situations where the Pleco will not be completely effective. Different silver corrosion products that can, for example, be caused by previous chemical treatments, will not be reduced. Thus at times small spots of corrosion remain and would have to be left or removed via more traditional methods.

This paper will detail the experiences the Wallace Collection has had using the Pleco on its arms and armour collection and evaluate its usefulness on a collection of this type.

Ірина Марголіна

Iryna Marholina

СВЯТЕ ВОЇНСТВО У ЖИВОПИСІ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА

Holy warriors in the painting of the Cyril Church of Kyiv

The Kiev St. Cyril's Church was founded in the 12th century by Prince Vsevolod Olgovich on the bridgehead from which the invaders attacked Kiev and where the Kievites defended themselves. The church at those times was both a sacral building and a fortress.

From the 12th century, on the walls of St. Cyril's Church has remained 800 square meters of frescoes, among which are images of the saints depicted as warriors. In total, there are 12 of them, both in fresco and oil.

A particular attention is drawn to the figure depicted on the wall of the central northern pillar — a man with thick hair, big eyes and long nose. On his shoulders are a princely cloak and a long chain armor that is put over a shirt with an ornament. His one arm is on his waist, the other one is on a huge shield. His gorgeous and imposing posture, clothes and accessories resemble the Old Rus princely military uniform and testify to the fact that here is depicted a prince-commander. Behind the warrior's belt is seen a small fighting ax with a hammer which was an element of the military equipment of an Old Rus warrior. The man wears a chain armor made of rectangular plates that were rubbed to shine like a mirror; they reflected the sunlight and blinded the enemies. The warrior's features and figure somewhat resemble the founder of St. Cyril's Church, Vsevolod Olgovich. The inscription on the fresco has not survived, and the researchers have not identified the saint yet.

Київська Кирилівська церква була заснована у XII ст. князем Всеволодом Ольговичем на плацдармі, з якого загарбники напали на Київ, а кияни тут вели оборону. Церква виконувала подвійну функцію: була сакральною спорудою і водночас фортецею.

На стінах пам'ятки з XII ст. збереглося 800 кв. м фресок, серед яких певне місце займають постаті святих, пов'язані з воїнською тематикою. Всього – 12 воїнських образів, як у фресці, так і в олійному живописі.

Особливу увагу привертає постаць на стіні центрального північного стовпа. У нього густе волосся, великі очі, довгий ніс; на плечах князівський плащ, довга кольчуга, одягнена на сорочку з орнаментом; одна рука оперта в бік, а інша — на величезний щит. Гордовита імпозантна по-

става, одяг і аксесуари, які нагадують давньоруське князівське військово вбрання і свідчать про те, що тут зображено князя-полководця. За поясом воїна помітна бойова сокира невеликого розміру з молоточком, який був елементом військового спорядження давньоруського воїна. На військовому – обладунок із прямокутних пластин, які натирали до дзеркального блиску; вони притягували до себе сонячні промені і осліплювали ворога. В деяких рисах обличчя і в постаті навіть вгадується натяк на зовнішність засновника Кирилівського храму Всеволода Ольговича. Напис на фресці не зберігся й ідентифікувати святого поки що нікому з дослідників так і не вдалося.

Надія Нікітенко

Nadiya Nikitenko

СВІТСЬКІ ФРЕСКИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І «СЮЖЕТИ ЗІ ЗБРОЄЮ»

Mundane Frescos of St. Sophia of Kyiv: Historical Context and «Plots are With Weapon»

An aim of publication is introduction to scientific turnover of realizable an author attribution of cycle of unique mundane frescos of two stair towers of St. Sophia of Kyiv, selection and consideration in him of “plots with a weapon”. Frescos tell about celebration of dynastic marriage the Kyiv prince Volodymyr and Byzantium princess Anna on the eve of christening of Rus. The hunting plots of towers of St. Sophia of Kyiv together with some theatrical and symbolic stages fold a complex “plots with a weapon”. The Scandinavian-Russian weapon princely wives had that appears on frescos, is a bear-spear, round shield, battle-ax with the wide symmetrically extended blade, and also outbowed long-bow with an arrow.

Мета публікації – введення до наукового обігу здійсненої автором атрибуції циклу унікальних світських фресок двох сходових веж Софії Київської та виокремлення й розгляд у ньому «сюжетів зі зброєю». Автор першою в науці визначила фрески веж як тріумфальний великокняжий цикл, що перегукується з тріумфальними імператорськими циклами Візантії, які прославляли своїх замовників. Згідно новітнім дослідженням автора, Софія Київська є храмом-меморіалом хрещення Русі, закладеним у 1011 р. Володимиром Великим, а завершеним у 1018 р. його сином Ярославом Му-

дрим. На підставі результатів цих досліджень у 2011 і 2018 рр. на міжнародному і державному рівнях відзначено 1000-річчя Софії Київської.

Відповідно до авторської концепції, фрески веж Софії відтворюють обстановку і церемоніал прийому послів і царських заручин, які мали місце в Константинополі на святки, наприкінці грудня 987 – на початку січня 988 рр., коли був укладений династичний шлюб київського князя Володимира Великого (980 – 1015) і візантійської принцеси Анни, який започаткував собою хрещення Русі. Фрески ілюструють кульмінаційні епізоди подій: у південній, «чоловічій» вежі – усенародне вшанування послів Володимира на іподромі (форумі візантійців) і прийом їх в імператорському палаці під час святкового бенкету; у північній, «жіночій» вежі – коронаційний вихід нареченої Володимира принцеси Анни на палацовий Трибунал ареї, де проголошувалися цариці. Ці фрески прославляли фундаторів християнської Русі-України і замовників собору Володимира та Анну й візуально супроводжували церемоніал сходження княжого подружжя й вищої знаті (себто «всієї Русі») на хори («до небес»).

Велике місце у розписі веж посідають мисливські сюжети, які належать до кола тріумфальної тематики, адже героїчні подвиги на полюванні сприймалися як державні справи, адекватні подвигам на полі бою. За висновками автора, мисливські сюжети веж відображують реальні епізоди заручин Володимира й Анни в Константинополі, де князя за тодішніми матримоніальними нормами уособлював його фактотум. У вежах зображені гострі епізоди різних сцен полювання: на вепра, білку, «лютого звіра» (левицю), ведмедя, з пардусом (барсом, леопардом) – на диких коней-гарпанів. Фрески ілюструють обряди візантійського двору, які відправлялися за царських заручин, тож в даному разі маємо сприймати ці сюжети не просто як цікаві випадки на полюванні, а як сакральний шлюбний ритуал «здобуття нареченої», що надавав легітимності династичному союзу.

Мисливські сюжети веж Софії разом із деякими театралізованими («Готські ігри») і символічними («Лучники») сценами складають комплекс «сюжетів зі зброєю», яка відіграє в них значну роль. На фресках фігурує скандинавсько-руська зброя, яку мали княжі дружини, що в X – на початку XI ст. складалась переважно з варягів, – спис-рогатина, круглий щит, бойова сокира з широким симетрично розширеним лезом, а також великий вигнутий лук зі стрілою. Зображена в сюжетах зброя свідчить на користь запропонованої автором атрибуції світського циклу веж Софії. Спеціальне дослідження цих фресок зброєзнавцями має цікаві перспективи.

Вячеслав Корнієнко, Дорат Капоріков

Viacheslav Kornienko, Dorat Kaporikov

ЗОБРАЖЕННЯ ЗБРОЇ НА ФРЕСКАХ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

Image of Weapons on the Frescos of St. Sophia Cathedral in Kyiv

One of the important tasks of studying the history of medieval weapons is the search for iconographic analogies, which allows you to make an idea of its appearance, decoration, etc. This work will also be useful for art studies, because it will allow, with the help of clear analogues, to determine the time of execution of a particular image, possible regional features of the work or its performer. The report is devoted to the coverage of the results of the study of four fresco images and compositions from St. Sophia Cathedral in Kyiv, which feature objects of offensive and protective weapons, the images of they are preserved from the 11th century. These images haven't damaged and altered due to further updates of the wall-painting ensemble of the cathedral.

Одним з важливих завдань вивчення історії середньовічної зброї є пошук іконографічних аналогій, який дозволяє скласти уявлення про її вигляд, оздоблення тощо. Така робота буде корисною і для мистецтвознавчих студій, адже дозволить також, із залученням чітких аналогів, визначати час виконання того чи іншого зображення, можливі регіональні особливості або самого твору, або його виконавця. Доповідь присвячена висвітленню результатів дослідження чотирьох фрескових образів та композицій Софійського собору в Києві, на яких можемо предмети наступального та захисного озброєння, зображення яких збереглось від XI ст. та не зазнало пошкоджень та змін внаслідок подальших поновлень стінописного ансамблю собору.

Олександр Алфьоров

Oleksander Alforyov

СПИС – ІНСИГНІЯ РУСЬКИХ КНЯЗІВ (ЗА ДАНИМИ СФРАГІСТИКИ)

Spear as Insignia of Russian Princes (According to Sfragistic Sources)

Інсигнія (лат. Insignia) – зовнішні знаки могутності та влади. В Україні аналогом цього слова вживався термін клейноди. Достовірно відомими інсигніями Київської Русі вважають княжу шапку. Інші сакральні предмети влади знаходяться у площині реконструкцій, проводити які дозволяють джерела писемні, археологічні та зображальні. На відміну від писемних чи археологічних джерел, зображення містять інформацію, яка може бути і закодована, або без додаткових досліджень не правильно потрактована. Тож і ставлення до них серед істориків завжди обережне. В Україні поза полем академічної науки залишилась і сфрагістика. Ця проблема шкодить вітчизняній науці, особливо медієвістиці. Так, дослідження історії доби Київської Русі лише через застосування текстів спотворили саму історію української середньовічної держави. У світлі останніх тенденцій, коли дослідники Русі почали навпаки заперечувати тексти як достовірне джерело, наука поступово скеровується до глухого кута. Останнім часом до наукового обігу було введено кілька нових сфрагістичних артефактів, що розширили наші знання про атрибути княжої влади. Печатки із зображеннями володарів дають змогу зарахувати до княжих інсигній діадему, шолом, державу (сферу), скіпетр, хрест та спис. Спробуємо детальніше зупинитись на списі.

Археологічні знахідки списів на наших територіях доволі часті, порівняно із киево-руськими мечами чи шаблями. Свого часу це навіть призвело до думки про те, що спис не був рицарською зброєю, а ним користувались лише нижчі верстви населення. Зображені на печатках списи мають інше значення, аніж зброя. Подані вони як клейноди. Так, на молівдовулах князів Ярополка-Петра Ізяславича, Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха та Олега-Михайла Святославича спис фігурує як символ влади. Існує рідкісна група сфрагісів Ярополка та Володимира, які представляють нам погрудні зображення князів у імператорському одязі, у князівських шапках та з інсигніями у руках: у лівій руці – держава (сфера), а у правій – спис. На інших подібних зображеннях, зазвичай, спис замінений скіпетром. Однак на печатках Ярополка скіпетр «позичений» майстром-різчиком булла-

тірної матриці зі зображень архистратига Михаїла. Це можна трактувати так: як символ влади, що говорив і про її божественність, і про повноту; як нереальну інсигнію, що апелює до сакрального зображення, а не справжнього. Водночас поява списа саме засвідчує, що, на відміну від скіпетра, він є абсолютним існуючим клейнодом. Зображення Олега Святославича з печатки подає хоч простішу, але все ж парадну форму одягу князя. Династа зображено у повний зріст. Олег тримає спис у лівій руці, а у долоні його правиці лежить держава, увінчана чотирираменним хрестом. Зображуючи спис, майстер-різчик заклав глибокі сакральні символи. Так, Олег, тримаючи спис, відвів мізинець убік. У такий спосіб створюється враження, що спис є достатньо легким. Цей образ «легкої інсигнії» можна спостерігати на зображеннях імператорів та королів Середньовіччя. У їх руках скіпетри тримаються ледь не двома пальцями. Влада від Бога і символ влади є божественним, а отже, клейнод, що отриманий з неба, має лише символічну земну вагу. Очевидно, ця деталь була вкладена Олегові колом ближчого духовенства, а через нього втілена майстром, за взірцями, зокрема візантійської імператорської печатки. У писемних джерелах Київської Русі спис у переносному значенні згадується кілька разів. Зокрема, у «Слові о полку Ігоревім» міститься фрагмент, у якому образ успадкування Всеславом Брячеславичем Кисва змальований через символічну фразу: «Доторкнувся списом до отчого столу». У «Повісті врем'яних літ» неодноразово зустрічається метафора «взяти місто на спис / списом». Тракується ця фраза як збройне захоплення міста. Хоча, знаючи, що спис був символом влади, взяття міста «на клейнод» могло свідчити і про інші шляхи його отримання. Цікавим видається тримання списа-клейнода у руках згаданого Ярополка-Петра. Цей князь у 1075 р. був коронований у Римі Папою Григорієм VII – «королем Русі». Ярополк навіть після повернення з еміграції лишався в очах європейських монархів королем, незважаючи на пізніше визнання зверхності свого дядька Всеволода. Очевидно, сам себе він таким і вважав. Не дивлячись на це, спис все ж зображується на низці штемпельних варіантів його печаток як клейнод. Традиція вживання списа як інсигнії була відома і на теренах ближніх сусідів. Так, угорський король Іштван I Святий на одній із фресок зображений зі списом та державою. Нещодавно під час відвідування королівського замку Вавель (Краків, Польща) ми побачили виставлену на експозицію поховальну корону та наконечник списа, що були знайдені в одному із захоронень до 1370 р. Таким чином, при дослідженні державних клейнодів України доби Середньовіччя до останніх слід додати списи як одну з важливих інсигній, аналогом якої у Західній Європі був скіпетр.

Мікалай Плавінскі

Mikalai Plavinski

**У ПОШУКУ НОВИХ ВІДПОВІДЕЙ НА СТАРІ ПИТАННЯ:
ДАВНЬОРУСЬКА ГРАФІКА, ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
ОЗБРОСННЯ**

**Searching of New Answers to Old Questions: Old Russian Graffiti
as a Source on the History of Weapons**

Graffiti are a very peculiar category of Old Russian iconographic sources. On the one hand, graffiti are often characterized by primitiveness and schematic execution, as their authors usually did not have any artistic skills. On the other hand, these images are maximally devoid of any iconographic canons of their time. This makes them extremely valuable iconographic sources, reflecting the most characteristic and typical elements of weapons.

Military graffiti, known at the moment, can be divided into two groups: images of saints and images of secular warriors. Images of saints are few, while images of secular warriors make up an absolute majority of Old Russian military graffiti.

Based on the analysis of the sources collected by the author, it can be concluded that the main attributes of the «real» warrior in the everyday consciousness of the people of Old Russian time were a helmet, shield and sword.

Графіці з'яўляюцца вельмі своеасаблівай катэгорыяй старажытнарускіх выяўленчых крыніц. З аднаго боку, графіці часцей за ўсё адрозніваюцца прымітывізмам і схематычнасцю выканання, бо іх аўтары звычайна не мелі ніякіх мастацкіх навыкаў. З іншага боку, выявы, нанесеныя непрафесійнымі «мастакамі» на самых разнастайных патрапіўшых пад руку паверхнях, былі максімальна пазбаўлены ад якіх-небудзь іканаграфічных канонаў свайго часу. Апошня асаблівасць графіці робіць іх надзвычай каштоўнымі выяўленчымі крыніцамі, якія адлюстроўвалі найбольш характэрныя і тыповыя прадметы побыту і прылады працы, дэталі вопраткі і элементы ўзбраення.

Вядомыя на сённяшні дзень мілітарныя графіці могуць быць умоўна падзеленыя на дзве групы: выявы святых ваяроў і выявы свецкіх ваяроў. Выявы святых ваяроў нешматлікія, у той час як выявы свецкіх ваяроў складаюць абсалютную большасць старажытнарускіх мілітарных графіці.

Зразумела, што схематызм мілітарных графіці старажытнарускага часу не дазваляе «даслоўна» інтэрпрэтаваць адлюстраваныя ў іх ваенна-тэхніч-

ных рэаліі. Разам з тым, пэўныя агульныя тэндэнцыі эвалюцыі тагачаснага ўзбраення, відавочна, знайшлі сваё адлюстраванне ў гэтай своеасаблівай катэгорыі крыніц. На падставе іх аналізу можна зрабіць шэраг дастаткова цікавых і перспектыўных для далейшага асэнсавання назіранняў.

Па-першае, на сённяшнім этапе збору і аналізу крыніц відавочна, што графіці з выявамі вершнікаў з'яўляюцца на Русі не раней за XII ст., што добра ўзгадняецца з існуючымі ўяўленнямі аб распаўсюджанні тактыкі коннага боя «цяжкай» кавалерыі на Русі.

Па-другое, нягледзячы на ўсю разнастайнасць і схематызм графіці, не цяжка заўважыць, што найбольш часта на малюнках свецкіх ваяроў адлюстроўваліся наступныя элементы ўзбраення: шлемы, шчыты, мячы. Астатнія элементы ўзбраення сустракаюцца значна радзей.

Адпаведна, можна прыйсці да высновы, што асноўнымі атрыбутамі «сапраўднага» ваяра ў паўсядзённай свядомасці людзей старажытнарускага часу былі шлем, шчыт і меч былі.

Мікалай Плавінскі, Уладзімір Плавінскі

Mikalai Plavinski, Uladzimir Plavinski

**ПРОТИСТОЯННЯ «СХОДУ» І «ЗАХОДУ»: ВОЕННО-ТЕХНІЧНІ
КОНТАКТИ РУСИ Й ОРДЕНУ У БІЛОРУСЬКОМУ ПОДВІННІ
ПРОТЯГОМ XIII–XIV ст. (ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ)**

**Confrontation Between the «East» and the «West»: the Military-Technical
Contacts of Rus and the Order in the Belarusian Dzvina Region During
the 13th–14th Centuries (According to Archaeological Data)**

The report is devoted to the study of military and military-technical contacts between the population of the Belarusian Dzvina Region and the Crusaders during the 13th and 14th centuries. The basis for the hope of a successful solution of the question is the existence of sufficiently detailed written sources describing the military conflicts of this period.

In turn, archaeological data can be divided into two categories: 1) individual armaments found in cultural layer of settlements and stray finds; 2) traces of military conflicts, first of all, traces of catastrophic events (traces of assaults and burning of fortified and unfortified settlements).

An analysis of available excavation materials suggests that archaeological evidence of military and military-technical contacts between the population of the Belarusian Dzvina Region and the Crusaders remains relatively not numerous.

Адной з істотных мэтаў гістарычнай археалогіі можна лічыць суаднясенне вядомых паводле пісьмовых звестак гістарычных падзей з археалагічнымі рэаліямі. Уласна такім шляхам можна «ажывіць» матэрыялы, з якімі маюць справу археалагі (артэфакты, аб'екты, кантэксты) і пацвердзіць (а часам і абвергнуць) звесткі пісьмовых крыніц. Разам з тым, спробы такога суаднясення пісьмовых звестак і археалагічных крыніц звычайна сутыкаюцца з масай абмежаванняў, якія, у першую чаргу, прадвызначаны самім характарам археалагічных матэрыялаў. Натуральна, што такая праца павінна праводзіцца з максімальнай асцярожнасцю, каб пазбегнуць памылак і трывіяльных спекуляцыяў.

Сапраўднае паведамленне прысвечана вывучэнню пытанняў ваенных і ваенна-тэхнічных кантактаў насельніцтва Беларускага Падзвіння з крыжакамі на працягу XIII–XIV стст. Падставай для спадзявання на перспектыўнае вырашэнне ўзнятага пытання з'яўляецца наяўнасць дастаткова падрабязных пісьмовых крыніц, якія апісваюць вайсковыя канфлікты акрэсленага перыяду.

Што ж тычыцца археалагічных дадзеных, дык іх можна падзяліць на дзве катэгорыі: 1) асобныя прадметы ўзбраення, выяўленыя ў культурных сляях пасяленчых помнікаў, і выпадковыя знаходкі; 2) сляды ваенных канфліктаў, у першую чаргу, сляды катастрафічных падзеяў (сляды штурмаў і спаленняў умацаваных і неўмацаваных паселішчаў).

Аналіз наяўных матэрыялаў раскопак дазваляе меркаваць, што археалагічныя сведчанні ваенных і ваенна-тэхнічных кантактаў насельніцтва Беларускага Падзвіння з крыжакамі пакуль застаюцца не надта шматлікімі шматлікімі. Фактычна, галоўнымі археалагічнымі сведчаннямі гэтых кантактаў з'яўляюцца арбалетныя балты, якія, верагодна, у сваёй большасці патрапілі ў культурныя напластаванні ўмацаваных паселішчаў і гарадоў Падзвіння ў выніку мілітарнай актыўнасці крыжакоў.

Паулюс Бугіс

Paulius Bugys

**ФОРТЕЦЯ В ОБЛОЗІ: ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ
ЩОДО ПЛАТІВОК БРИГАНДИН ЗНАЙДЕНИХ
НА ТЕРИТОРІЇ ВІЛЬНЮСЬКОГО ЗАМКУ**

**Castle Under Siege: Some Remarks on Brigandine Plates
from the Vilnius Castles Territory**

The archaeological materials from the exploration of the Vilnius Castles territory enable distinguishing three types of the body armour, namely the lamellar armour, the scale armour and the brigandine. Traditionally, brigandine armour is rarely associated with the army of the Grand Duchy of Lithuania. Nevertheless, archaeological data from the Vilnius Castles territory shows that brigandines was not a very rare type of armour in the Grand Duchy of Lithuania. A majority of brigandine plates date to the late 14th-early 15th centuries, when the situation in Vilnius is known as rather stressful, since the castles were attacked now and again.

Людмила Палій

Ludmyla Palyi

**МЕЧ ГРУППЫ “INGELRI”: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАДПИСЕЙ
НА КЛИНКЕ И ПОПРАВКИ В ДАТИРОВКЕ.**

**The “INGELRI” Sword from the Lviv Historical Museum:
Interpretation of the Blade Inscriptions and Dating Corrections**

“INGELRI” probably is one of the famous medieval blacksmiths workshops in medieval Europe. Their swords were found on the territory from Sweden to Rus. There are only 20 swords with such inscription all over the world. For instance, ULFBERHT swords were identified almost 200 examples. One of the “INGELRI” swords is situated in Ukraine. Now it is a part of Lviv historical museum’s collection.

At the first time that sword was described by A.N.Kirpichnikov in 1966. Researcher dated the sword from 11th-13th centuries. But two inscriptions on the blade allow reconsidering of the original dating for this weapon.

This article focuses on the interpretation of inscriptions on sword blade and features of sword dating.

Франкская оружейная мастерская “INGELRI” наряду с мастерской “ULFBERHT” является одним из самых известных производителей высококачественного средневекового клинкового оружия в западной Европе. Всего исследователями зафиксировано около двух десятков мечей с клеймом “INGELRI”, что по количеству находок в разы уступает клинкам с надписями “ULFBERHT” (найдено около 200). За более чем два столетия существования мастерской меча с тем или иным вариантом клейма “INGELRI” распространились от Британских островов до территории Руси.

На сегодняшний день официальной науке известен только один меч франкской оружейной мастерской “INGELRI” на территории Украины из существующих 20-ти. В коллекции Львовского исторического музея он числится с довоенного времени. Впервые этот меч был описан А.Н. Кирпичниковым в монографии «Древнерусское оружие. Выпуск 1», где было зафиксировано общую длину меча и наличие фрагмента оружейного клейма “INGELRI” на клинке. При более детальном изучении меча на обеих сторонах клинка кроме клейма мастерской было обнаружено полноценный религиозный рыцарский девиз группы “In nomine”, что позволяет пересмотреть принятую в 60-х гг. датировку, по аналогии с подобными европейскими находками. Также следует отметить, что остается открытым вопрос о происхождении данного меча в музейной коллекции Львовского исторического музея и в целом, на территории Древнерусского государства.

В данной работе предпринята попытка подробной атрибуции музейного предмета и повторного введения в научный оборот не только стандартных метрических данных (длина, ширина, вес), но и динамических параметров (точка баланса), откорректирована датировка и представлен вариант расшифровки «рыцарского» девиза на клинке. В дальнейшем планируется полноценное изучение материала и технологических особенностей изготовления данного меча. Кроме того, создание полноценной реплики позволит исследовать проникающее и ударное действие данного вида средневекового вооружения, что приблизит нас к пониманию военной технологии средневековья, а также ее влияния на развитие клинкового оружия в Европе.

Панакин Артем

Artem Papakin

ДРУЖИНИ ПЕРШИХ П'ЯСТІВ (X ст.)

Arms of the First Piasts Druzhina, 10th Century

Sources report a strong and numerical druzhina of the Polish ruler Mieszko I from the Piast dynasty, consisting of professional heavy-armoured warriors. One of the main attributes of a professional army is arms and military equipment, the information of which derives from archaeological finds. Analysis of weapons samples (swords, scabbard details, spears and axes), helmets and horse equipment from the 10th century territory of Poland allows us to talk about the close ties of the population of the first Piasts state with Scandinavia, the Eastern Baltic, Ruthenia and Byzantium. The analysis of weapons of this time allows us to conclude that the types used mainly in Northern Europe and Ruthenia prevail among the prestigious types of arms (swords, helmets) of the first Piasts druzhina, and for many items of wider use (axes, spears) there are analogies in the same regions. There remains an open question about the local production of weapons in 10th century Poland.

Традиційний погляд на ранньосередньовічну історію Польщі передбачав еволюцію слов'янських племінних об'єднань у Давньопольську державу, централізовану першими правителями з династії П'ястів. Проте останніми роками спостерігається відхід від попереднього погляду на виникнення держави П'ястів на користь раптової зміни суспільного ладу. Військо відіграло важливу роль у процесах зародження цієї держави. Джерела повідомляють про сильну і чисельну дружину польського правителя Мешка I, що складалася з професійних важкоозброєних воїнів. Одним з головних атрибутів професійного війська є зброя і військове спорядження, уявлення про яке дають археологічні знахідки. Ранньосередньовічна зброя виступає показником культурних і торгових зв'язків населення польських земель X ст.

З території Польщі періоду правління перших П'ястів відомо понад 100 зразків мечів, 28 наконечників піхов мечів, 4 шоломи, чимала кількість сокир і списів X ст. Аналіз зразків зброї (мечів, деталей піхов до них, списів, сокир), захисного озброєння (шоломів) і кінського спорядження X ст. з території Польщі дозволяє говорити про тісні зв'язки населення держави П'ястів цього періоду зі Скандинавією, Східною Балтією, Руссю та Візантією. Для частини з предметів військового спорядження відсутні аналогії

у матеріалах Західної Європи, Чехії чи Словаччини – найближчих сусідів держави П'ястів. Деякі зразки зброї притаманні натомість тим регіонам, де мешкали або з якими торгували вихідці зі Скандинавії. Так, поширення у Польщі X ст. шоломів типу «Чорна Могила» найкраще пояснюється скандинавським імпортом. Аналіз зброї цього часу дозволяє зробити висновок про переважання серед престижних видів озброєння (мечі, шоломи) дружини перших П'ястів зразків, поширених переважно у Північній Європі і Русі, та існування для багатьох предметів більш широкого вжитку (сокири, списи) аналогій в тих само регіонах. Разом з проведеними археологами дослідженнями решток воїнів з території Польщі, аналіз зброї X ст. говорить про широку присутність воїнів скандинавського походження у війську перших П'ястів. Залишається відкритим питання про місцеве виробництво зброї у Польщі X ст. Місцеве, слов'янське виробництво клинків залишається все ще недоведеним для доби вікінгів; відсутність місцевих польських форм руків'їв мечів ранньосередньовічного періоду, відсутність знахідок на території Польщі «напівфабрикатів» деталей руків'їв не дозволяє припускати їх місцеве виробництво; на території Польщі не відкрито ані місцевих типів наконечників піхов, ані форм для їх виготовлення чи недороблених виробів. Натомість через існування місцевої традиції виробництва сокир і невелику складність їх виготовлення місцеве населення не відчувало великої необхідності імпорту цієї зброї, через що ми можемо говорити про використання воїнами X ст., поряд з імпортними, сокир місцевого виробництва.

Володимир Гуцул

Volodymyr Hutsul

**«БОІ ЗА БАР'ЄРАМИ» СЕРЕД ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО
РИЦАРСТВА В XV ст.: КОНЦЕПЦІЇ, ПРАКТИКИ, ЗБРОЯ**

**«Combat in the Barriers» Among Western Chivalry in the 15th c.
Concepts, Practices, Weapons**

Протягом XV ст. рицарський турнір набув яскраво виражених театральних, аби не сказати карнавальних конотацій. Через що в історіографії домінує погляд нідерландського історика культури Йогана Гейзінги про повний відрив турніру в цей час від «поважної» воєнної справи і перетворення його на ескапістську розвагу, що культивувала архаїчні і неефективні практики. Відповідь на питання «чи підтверджує цю думку автентичний джерельний матеріал?» є основним завданням даного реферату.

На матеріалі рицарських біографій, мемуарів і фехтувальних трактатів доби, а також артефактів озброєння, автором доповіді вчинено спробу з'ясувати сприйняття турнірних боїв їх учасниками, летальність бойових практик ними застосованих, конструктивні і функціональні особливості їх озброєння.

Святослав Терський

Svyatoslav Tersky

**БУЛАВИ КНЯЖИХ ДРУЖИН
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
Medieval Maces of the Prince's Squads of Volyn
and Galician Principalities**

In the article the typological features of the medieval mace heads are analyzed - was found on the lands of the Volyn and Galician principalities. The newest finds are taken into account. Detail details of the distribution of certain types of the medieval mace heads, probable import from neighboring territories. The conclusion about local features of the species composition of the mace heads is substantiated. The fact of using bronze medieval mace heads as a parade-representative weapon of wealthy warriors was established. A considerable spread of iron medieval mace heads (type II) in the 2nd half of the 13th-14th centuries.

Металеві булави – важливий вид зброї близького бою за доби Київської та Галицько-Волинської держави.

Металеві булави були добре відомі на галицько-волинських землях ще на початку ХХ ст., коли й розпочалася дискусія стосовно датування цього типу зброї. Оскільки за доби гальштату та в дещо пізніший час бронзові булави вперше набули поширення, у літературі домінувала думка про датування всіх бронзових булав саме цим часом. Слід зазначити, що для детальнішого датування озброєння важливими є археологічно закриті комплекси.

Системне вивчення середньовічних булав східної Європи розпочав А. Кірпічніков (1966), а слідом з'явилася низка регіональних досліджень цього виду зброї. Особливо значні співставлення зроблені А. Міхалюком (2006) та Р. Лівохом (2006). Вже в перших спробах каталогізації цього типу артефактів зроблених А. Кірпічніковим, виділено 6 різних типів та вказано на 5 знахідок з території колишнього Галицького князівства.

Невелика колекція булав зберігається у фондах Львівського історичного музею. Ще у 1940 р. у фондовій групі “Київська Русь” музею на збереженні було чотири бронзові булави (ЛІМ-955, 956, 1132, 1400, остання – з Городниці), з яких до сьогодні збереглася лише одна. Це – бронзове навершя булави (НТШ-4584, ЛІМ КР-8287, 95x75 мм) обгоріле у вогні.

Ще одна булава поступила у музей в складі колекції А. Крушинського у 1946 р. Вона походить, ймовірно, з Зеленча (ЛІМ КР-22693) й неодноразово публікувалась. Аналогії їй відомі серед угорських старожитностей.

Ще дві булави поступили у фондову групу “Зброя” у 1940 р.: одна з Музею ім. Любомирських (ЛІМ-3-1033), друга бронзова булава (ЛІМ-3-1039) – з Національного музею ім. Яна III.

Саме перша знахідка презентувала поширення в Галичині булав кулястої форми – тип V за А. Кірпічником. Вона лита бронзова із слідами куття, виготовлена у вигляді бронзової голівки діаметрами 5–8,3 см у формі сплющеної кулі. Має 18 пірамідальних шипів, згрупованих у 6 поздовжніх поясків; середній шип кожної трійки більший від крайніх.

Інша знахідка – із літописного Василева на Дністрі трапилася в 1966 р. в ур. Монастир на території літописного міста. Навершя має розміри 6x5 см, діаметр внутрішнього отвору 2,5 см. На поверхні навершя є 20 пірамідальних шипів різної величини, які вкривають всю площу виробу.

В останні роки на території Галицького князівства випадково виявлено низку кулястих навершів бронзових булав. Дві з них належать до невідомого досі типу литих бронзових булав з круглими шипами і орнаментом у вигляді псевдозерні й трохи більших овально видовжених виступів: поблизу літописного Звенигорода на Львівщині, у княжому Галичі поблизу Благовіщенської церкви, в околицях Кам’янець-Подільського. Остання знахідка виявлена у складі скарбу, датованого другою половиною XII–першою половиною XIII ст.

Ще один тип металевих булав репрезентують дві випадкові знахідки видовжених наверх обрізано-грушеподібної форми, що походять з території Буковини та поселення поряд рубежу Галицького та Звенигородського уділів (Львівська область).

Інша група булав – з Галича (ур. Сад, розкопки В.В. Ауліха, 1984 р.), околиць Винник належать до типу IV з чотирьома центральними та 16 маленькими шипами.

Як відомо, свого розквіту виробництво бронзових булав досягло у XII – першій половині XIII ст. Відливалися вони за восковою моделлю в двобічній роз’ємній глиняній формі. Саме в цей період бронзові булави на-

бувають функцій парадно-представницької зброї заможних дружинників.

Якщо бронзові булави за багатьма ознаками не могли мати чисто бойового призначення, то залізні часто були позбавлені декоративних функцій. На початку XIII ст. набувають поширення булави з навершьями типу II – із заліза у формі куба із зрізаними кутами. Лише на Шепетівському городищі їх зібрано 14 екз.

Булави цього типу характерні для культурних напластунків XII – першої половини XIII ст. у містах Південної Русі, що загинули під час татаро-монгольської навали, зокрема, на Волині: в Червені (1 екз.), Дорогобужі (2 екз.), Колодяжині (6 екз.), Теліженецькому городищі «Вали», що на р. Ікві (2 екз.), Згарському городищі (с. Городище Деражнянського р-ну Хмельниччини), ототоженому В.І. Якубовським з літописним Божьком (1 екз.), пам'ятках Середнього Подністрів'я (3 екз.).

Встановлено, що залізні булави та кістені домінували на галицько-волинських землях протягом 2-ї половини XIII–XIV ст.

Сергій Пивоваров, Віталій Калініченко, Микола Ільків

Serhij Pyvovarov, Vitalij Kalinichenko, Mykola Il'kiv

КІСТЕНЬ З ПОСЕЛЕННЯ VIII-X ст. В РІДКІВЦЯХ

The Flail found in the Settlement of VIII–X Centuries in Ridkivtsi (Chernivtsi Region, Ukraine)

The article is devoted to the detailed analysis of rare finds, which relates to the shock weapons of melee combat medieval warrior, namely flail. It was found at a settlement in the village Ridkivtsi in Bukovina, which, according to the accompanying inventory, is chronologically dated VIII-X centuries. This flail is unique for the region, because this kind of finding (for different structural and morphological parameters and specific characteristics) happened here for the first time. In addition, the authors carry out its classification and interpretation. Based on the material found on the settlement, it was found that the flail has a nomadic origin, and it was belonged, obviously, to a hungarian light-armed rider.

Предмети озброєння – одна із найбільш важливих і яскравих категорій знахідок епохи середньовіччя. Вони є цінним джерелом для дослідження цілої низки питань з минулого населення Центральної та Південно-Східної Європи. Їх вивчення дозволяє проаналізувати військову культуру середньовічного населення, реконструювати етапи та шляхи потрапляння

різних категорій предметів озброєння на різні території, взаємозв'язки та взаємовпливи, отримати інформацію про регіональні особливості використання зброї тощо. До того ж предмети озброєння подекуди виступають важливим хронологічним індикатором, який на основі видових характеристик та супровідного матеріалу дає змогу відповісти на низку питань з військово-політичної історії населення різних регіонів. Значимість предметів озброєння, особливо тих типів, які зустрічаються порівняно рідко, зростає для територій, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими у цьому відношенні виступають терени Пруто-Дністровського межиріччя, де за останні роки було знайдено значну кількість різних типів середньовічної зброї. Особливу цінність несуть предмети озброєння, виявлені на пам'ятках VIII-X ст. Дослідження старожитностей цього часу за останні роки дозволяє стверджувати, що території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна Чернівецька обл. України) є одним із унікальних регіонів в контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало.

Особливо важливим та, водночас, недостатньо вивченим на сьогоднішній період в історії регіону є саме епоха раннього середньовіччя, тому дослідження старожитностей зазначеного часу є актуальним та необхідним. Серед цих пам'яток на особливу увагу заслуговують ті, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та, в певній мірі, унікальною, що й зумовило їх статусність на території регіону та вагоме значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого.

Значну колекцію предметів озброєння як ближнього, так і дальнього бою було виявлено під час археологічних досліджень поселення та городища поблизу с. Рідківці (ур. Стара Рогатка), виявлених С. Пивоваровим і Л. Михайлиною у 1999 р. У такій кількості на одному поселенні предмети озброєння трапилися вперше на землях межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, позаяк зброя трапляється в регіоні у такій кількості переважно на городищах цього часу. Серед загальної кількості знайдених на пам'ятці предметів озброєння важливою є ударна зброя ближнього бою. Особливої уваги заслуговує кістень, який є надзвичайно рідкісною знахідкою для регіону і представляє цінність для реконструкції місцевої військової культури, взаємовпливів та взаємовідносин у VIII-IX, а особливо у X ст. в Центральній та Південно-Східній Європі. Його публікації та аналізу й присвячена дана розвідка.

Пам'ятка, де був знайдений кістень, вражає своєрідністю, різноманітністю та нестандартністю культури раннього середньовіччя на теренах

Пруто-Дністровського межиріччя, не схожою на інші пам'ятки райко-вещької культури в регіоні. Цей факт підтверджують як сільськогосподарські та ремісничі знаряддя, керамічний матеріал, прикраси, так і інші предмети озброєння. Відзначимо, що знахідки кістенів на пам'ятках VIII-XI ст. в Карпато-Балканському регіоні є нечастими. Вони є досить рідкісними для різних територій Європи загалом. Всебічний аналіз різних типів кістенів, які датуються переважно X-XIII ст., знайшов своє відображення у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед них варто згадати дослідження А. Кірпічнікова, С. Терського, які стосуються всебічної характеристики кістенів X-XIII ст. на території Центрально-Східної Європи; П. Котовича, де детально описано кістені з території Польщі; В. Йотова, де аналізуються кістені з території Болгарії. Окрім того, особливої уваги заслуговує публікація кістенів, які відносяться до салтово-маяцької культури, А. Криганова, де подано їх детальний опис і типологію, а також дослідження Й. Забойніка, яке стосується детального аналізу характерних для Аварського каганату кістенів, що дає змогу простежити видову модифікацію кістенів та їх поширення в Карпато-Балканському регіоні. Крім того для типохронологічного аналізу важливими виступають праці О. Артем'єва щодо характеристики кістенів з Новгорода, а також Ш. Бектінесєва й Н. Плавінського стосовно характеристики кістенів з території Білорусі. Аналіз подібних виробів часто зустрічається також при характеристиці виробів з кістки та рогу з поселень і городищ, при характеристиці різних типів предметів озброєння та як поодинокі знахідки з Центрально- та Південно-Східної Європи, як, наприклад, у працях О. Медведєва, М. Сергєєвої, І. Ізмайлова тощо. Натомість, якщо кістені, як категорія ударної зброї ближнього бою, детально розглядалася в контексті характеристики військової справи населення Аварського каганату, а також салтово-маяцької культури, то на сьогодні відсутній аналіз кістенів, які, очевидно, могли належати іншим кочівникам, зокрема уграм, і характерні для IX-X ст. у зв'язку з їхнім переселенням в Карпатську улоговину. Крім того, на сьогодні відсутня узагальнююча база даних кістенів, які походять з території Чехії, Словаччини, Угорщини та Румунії цього періоду, що дозволяє поставити проблему поширення, видової модифікації, рівня військового оснащення та впливу кочівницької військової культури на населення Карпато-Балканського регіону в IX, а особливо в X ст.

Кістені відносяться до ударної зброї ближнього бою, якою можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кістеними ко-

ристувалися як піші воїни, так і вершники, хоча переважно їх використовували в бою легкоозброєні вершники.

Кістень, який був виявлений на Рідківському поселенні архаїчний і складається з 2 частин. Як і більшість кістенів, знайдених на сьогодні в Карпато-Балканському регіоні, екземпляр з Буковини має залізний стержень овальної в профілі форми, що з одного боку закінчується петлею для ремня і має ромбоподібну форму з отвором посередині, підквадратною перехідною частиною, до якої впиралася ударна частина і розклепанам знизу закінченням для фіксації кістяної частини для нанесення удару. Інша частина представлена округлою, пласкою, ударною частиною, яка виготовлена з рогу. Вона дещо пошкоджена у верхній частині, що не дозволяє більш точно виявити її конструктивно-морфологічні параметри, зокрема висоту і діаметр. Характерним є те, що подібної форми кістень виявлений вперше. Про це свідчить верхня петля ромбоподібної форми, а також пласка ударна кістяна частина, яка першопочатково, очевидно, мала іншу форму і доходила до перехідної частини кріплення. Конструктивно-морфологічні параметри кістєня наступні: загальна висота – 8,8 см; розміри верхньої ромбоподібної петлі – 2,4×2,1 см; довжини сторін петлі – 1; 1,4 см; довжини плечиків – 1,5; 1,7 см, відповідно; товщина петлі – 0,3-0,4 см, діаметр внутрішнього отвору – 0,8-0,9 см. Довжина від верхнього кінця петлі до верхнього краю збереженої частини кістки становить 3,9 см. Діаметр поздовжнього стержня – 0,7-0,9 см. Параметри перехідної частини – 1,8×0,6 см. Загальна ширина виробу – 4,5 см. Параметри ударної кістяної частини: діаметр – 4,5×4,6 см; збережена товщина – 2,4 см. Враховуючи збереженість перехідної частини, можна припустити, що ціла ударна кістяна частина мала висоту 6,1-6,2 см. Довжина стержня, до якого кріпилася ударна частина становить 5,8 см. Параметри нижньої розклепаної залізної частини становлять 1,7×1,6×0,4 см. Діаметр внутрішнього отвору ударної кістяної частини, через який був пробитий стержень, становить 1,6-1,7 см. Маса знахідки – 70,2 г. А. Кірпічников зазначав, що найдавніші типи кістенів виготовлено з кістки (рогу ?) лося. Можна припустити, що ударна кістяна частина знахідки з Рідківців також виготовлена з нього.

Відзначимо, що на сьогодні існує декілька типологічно-хронологічних схем для аналізу кістенів. Найбільш поширеними з них є класифікації А. Кірпічникова, В. Йотова та А. Криганова, які ґрунтуються на формі та матеріалі виготовлення. За класифікацією першого дослідника, кістень з Рідківців відноситься до типу I – кістені яйцеподібної або грушоподібної форми з видовженим отвором, куди вставлявся залізний стержень з пет-

лею на одному з кінців. Вони датуються IX-XIII ст. На території Русі, як зазначає дослідник, вони були поширені з другої половини X ст. і проникли сюди з південно-східних територій проживання кочівників – Поволжя та Подоння. Важливою є типологія кістенів В. Йотова. За нею, екземпляр з Рідківців відноситься до типу I – кістяні, які мають сферичну або еліпсоподібну форму та видовжені пропорції, варіант А – з циліндричним поздовжнім отвором по осі, залізним стержнем та верхньою петлею. Більшу частину кістенів В. Йотов датував другою половиною X – першою половиною XI ст. і відносив їх до старожитностей печенігів. Можна припустити, що деякі типи кістенів з території Болгарії за формою та матеріалом відносяться і до більш раннього періоду. Класифікаційна схема А. Криганова також базується на кореляції кістенів за формою та матеріалом виготовлення. Знахідка з Рідківців відноситься до типу I – кістяні чи рогові кістені, варіант 3 – із залізним стержнем та петлею. Дослідник датував їх IX-X ст. і пов'язував зі старожитностями салтово-маяцької культури і військовими впливами хазар.

Як зазначалося вище, кістень із Рідківців має досить оригінальну форму залізного стержня, зокрема верхньої ромбоподібної петлі, аналогії якій поки знайти не вдалося. Натомість в більшій частині кістенів наявні інші фігурні типи петель, зокрема найбільш поширені – кругла, овальна чи підквадратна. Більшість кістенів із залізним стержнем знайдені на території Болгарії. Найбільш схожі знахідки до кістєня з Рідківців походять з Разграду, фортеці Скала, Знаменосця, Доростола, Старої Загори, Пліски (Болгарія), Маяцького городища, Ополя (Польща), Херсонесу. Більш ранні кістені, схожі до екземпляру з Рідківців, які датуються VII-VIII ст., походять з Чоми, Чатая, Великого Медера та Братислави.

Супровідний матеріал, знайдений на Рідківському поселенні дозволяє датувати кістєнь у широких межах IX-X ст. Підтвердженням цього виступають ювелірні вироби, характерні для великоморавського та післявеликоморавського часу в Карпато-Балканському регіоні, передусім лунниці та скроневі кільця. Окрім того, окремі категорії прикрас знаходять свої аналогії в старожитностях Великої Моравії, Першої Болгарської держави, а також кочівників – угрів. На поселенні також були виявлені свинцеві медальйони, характерні для салтово-маяцької культури, які датуються кінцем IX – першою половиною X ст., а також накосяця, яка характерна для старожитностей угрів і датується X ст. Хотілося б також відзначити наявність значної кількості предметів кінського спорядження, характерних для кочівників у цей час, очевидно, угрів.

Таким чином, знахідка кістена з Рідківського поселення є надзвичайно важливою для реконструкції військово-політичної історії регіону в IX-X ст. Вона свідчить про розвинуту військову культуру та наявність у місцевого населення у військовому контингенті легкоозброєних вершників. Окрім того знахідка кістена дозволяє говорити про присутність кочового субстрату на території поселенської структури. В будь-якому разі подальший детальний аналіз знайденого кістена дозволить з нових позицій поглянути на історію Середнього Подністров'я та розглянути складні та суперечливі процеси, які відбувалися в Східній Європі у VIII-X ст.

ДЛЯ НОТАТОК

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ ТРЕТЬОЇ МІЖНАРОДНОЇ ЗБРОЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ НАДРУКОВАНІ В АВТОРСЬКІЙ РЕДАКЦІЇ

ОРГАНІЗАТОРИ КОНФЕРЕНЦІЇ:

Національний заповідник «Софія Київська», вул. Володимирська, 24,
Київ 01001, Україна; тел.: (044)278-26-20.

Національний військово-історичний музей України, вул. Михайла
Грушевського 30/1, Київ 01001, Україна, тел.: (044) 280-06-00.

Інститут історії України, вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна.
тел.: (044) 279-13-89.

ГО «Центр Дослідження Історичної Зброї» (Київ, Україна).

The Fund for Research of Ancient Civilization (NY, USA).

**ГО Місія зі збереження культурної спадщини етноспільнот України
«Скрижалі»** (Київ, Україна).

ПАРТНЕРИ КОНФЕРЕНЦІЇ:

Українська асоціація власників зброї.

Компанія Лезо Груп та галерея японських мечів та обладунків Nihonto.

Журнал про мистецтво та колекціонування «Антиквар».

Видавець Олег Філюк.

Офіційні сторінки Конференції:

http://zbroeznav.com/?page_id=4412 (English);

http://zbroeznav.com/?page_id=4513 (українською);

<https://www.facebook.com/zbroeznavstvo>.

Контактна особа: Денис Віталійович Тоїчкін.

e-mail: denisvt68@gmail.com